

- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 41/82
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – ॐ श्री गणेशाय नमः ॐ लंबोदर पदद्वंद्व चिंतनाम मनोरथ अनन्तभट्ट
- End – मीमांसा परमतात माश्रये प्रकृतिकारण्यातम समाभिरण्या ।
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - दर्शन से सम्बान्धित
- Revisor -
- Author - अज्ञात

1. Remarks- अपूर्ण

त॰ म॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ लंबोदरपदद्वंद्वं चिंतनाममनोरथं अनंतभट्टं मीमांसापारगं नातमाश्रये १ शारणीकृत्य विश्वेशचरणौ तन्यते तराम् बालानामवगाहाय तर्कामृततरंगिणी २ ब्रह्माद्या इति तत्र श्रीविश्वेश्वराणां भुजमित्यन्वयः त्रिदशानां संदोहाः समूहाः त्रिदशाश्चेशा इति वा सदा नित्यविलैरर्चिताः संतोऽभीष्टदाः तत्किंपदेनेत्यन्वयः समस्ताश्च

ॐ ब्रह्माद्यानि खिलार्चिताखिलदशासंदोहाः सदाभीष्टदाः स्वाज्ञानप्रशमाय यच्चरम तस्तोहृतीः समस्तार्थपुः श्रीविश्वेश्वराणां भुजं भवमयद्वं सैकबीजं परं हृत्वा चे विनिधाय तन्निरूपमं तर्कामृतं तन्यते

तु षष्ठ्या स्पर्शनानुमित्याद्याः मनसो नः कारण स्वहृतीः चरणांभुज मित्यत्र च उत्तरपदार्थप्रधानो नमपूर्वो सकारादिसमासः अपितत्पूर्वपदार्थप्रधानः उपमितसमासः तेन तान नाशकत्वमपपद्येः प्रसिद्धत्वेऽपि नत्वतिः चरणहृदोः पद्मेपद्मे मित्याने न्यामृत्या तर्कैः प्रमृतोयमित्यातपोस्मा पर्यधोमा वमनियानेला

आत्मदर्शनं भावयेत् केन भावं श्रवणेन कथं भावयेत् गुरुकुलवासादेरिति २ यद्वाप्रतिद्वस्वकार्यं साधनत्व मित्याह आत्मदर्शनो पायः कर्तुमिति

3

आत्मदर्शनं भावयेत् केन भावं श्रवणेन कथं भावयेत् गुरूपसत्त्वमादेरिति २ यद्वा श्रुतिद्वयस्य कथं साधनत्वमित्याह आत्मदर्शनोपायाः कइत्यादेरर्थवत्

प्रयोजनं

अथ पदार्थनिरूपणं संक्षेपतः क्रियत इत्यपेक्षायामाह तत्रान्वयः किमिति पदार्थनिरूपणमित्याकांक्षायां
फलविशिष्टादिकं दर्शयितुमिष्यते आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति श्रुतिः इदं च बृहदारण्यके च तथोपाख्याने याज्ञवल्क्यस्य मैत्रे
यीं स्त्रियं प्रति वचः आत्मा वा आत्मैवेत्यर्थः अरे इति च संबोधने द्रष्टव्य इत्यादि योग्यतयाः तदर्थ
मिष्टसाधनत्वमित्यभिप्रेत्याह मुमुक्षोरिति तत्रेष्टप्रकारं तत्कालिकत्वेति सूचयितुं मुमुक्षोरित्य

अथ श्रुतिः श्रूयते आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति अस्यार्थः मुमु
क्षुणा आत्मा द्रष्टव्यः मुमुक्षोरात्मदर्शनमिष्टसाधनमिति यावत् के आत्मदर्शनोपा
य इत्याह श्रोतव्य इत्यादिना तेनार्थक्रमेण शाब्दक्रमस्य बाधो भवति

के एवं चास्येवाज्ञापिकार इत्या
पि करालितं भावनायाः अंशत्रयपतिपन्नत्वादात्मदर्शनभावनायामात्मदर्शनस्य करणत्वेन मुमुक्षोः
कर्मत्वेनावगमे पीतिकर्तव्यतानवगमात्तदाकांक्षायां सा त्रिध्या श्रवणादिरूपकार्यकांक्ष
यां च श्रवणादेरेवेतिकर्तव्यतात्वमित्यभिप्रेत्याह आत्मदर्शनोपायाः कइत्यादेति इत्येवमा
कांक्षायामाह उपायमाह श्रवणादीति गुरूपसत्वमादेरीतिकर्तव्यतात्वं स्पष्टमेव तेनपरस्पर

साध्यवत्वेन फलवत्वेनेति यावत् ३ भवितुर्भवनानुकूलो भावयितृव्यापारविशेषो भावना ४ भक्तिविशेषेच ४ मम प्रयोजनत्वाभावात् ४

साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपांशत्रयज्ञानवत्त्वं इति कर्तव्यता २
क्रमोऽपेक्षितत्वात् २
आत्मदर्शनकरण भूकर्मणि भावना यामिति १

विधेः४

इष्टफलसंभवेत्यादि २

त०म०
२

तत्विदं श्रुतौ क्व दृष्टमित्यत आह अग्निहोत्रमिति होमस्य द्रव्याकाङ्क्षायां यवागूपाकस्य
योजनाकाङ्क्षायां प्राहेष्टसंभवत्यपि दृष्टस्याप्यग्निहोत्रे यवागूपाकस्याग्निहोत्रार्थत्वावगतिर्वृद्धि
त्वर्थः एवं च श्रोतव्य इत्यादौ विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनत्वे गम्यमाने उपस्थितात्मज्ञानमेवेष्ट

अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादिवत् तथा च श्रवणमनननिदिध्यासनानि
ज्ञानसाधनानीत्युक्तं भवति अत्र श्रुतिः कृतात्मश्रवणस्य मननेऽधिकारः म
ननेन चात्मन इतराभिन्नत्वेनावगमाने तद्भेदप्रतियोगीतरज्ञानसाध्यं तथा चेतरे
ण वकेन तदर्थं पदार्थनिरूपणं संक्षेपतः
त्वेनावगम्यत इत्याह तथा चेति अत्र वाक्ये

त

श्रुतिः कृतात्मश्रवणस्येति श्रोतव्य इति वाक्ये मन्तव्य इति स्मरणात् श्रुतिः कृतात्म
श्रवणोत्तरं मननं प्रति तादृशस्याधिकारः इति मन्तव्य इति शेषः भेदप्रतियो
गीतरज्ञानसाध्यमिति अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ ॥

स्र.त.

आत्मत्वइति सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया अलौकिकमानसजनकतावच्छेद
कतयावासिद्धं इदं त्वात्मत्वं ईश्वरे सत्वमिति मतेन यितं केवलमात्मन इत्युक्ते परंत्वात्मत्व

हाय स्नेहं विनियोज्य चतुर्दश गुणाः जलस्य रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग
विभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्काराः एकादश गुणाः तेजसः स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथ
क्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराः नव गुणाः वायोः शब्दसंख्यापरिमाणपृथ
क्त्वसंयोगविभागाः षड् गुणाः आकाशस्य संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः
पंच गुणाः कालदिशोः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छा
द्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्दश गुणाः आत्मनः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयो
गविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अष्टौ मनसः तानेष्टाकृतिसंख्यादिपंचकमष्टौ ई

वहारस्येश्वरेऽपि तुल्यत्वात्तत्र स्वेश्वरासंवदत्वात् त्वाभिप्रेत्यान्यानिमानइति सर्वग्रंथो जीवात्मापर

पदार्थो द्विविधः भावो ऽभावश्चेत्यत्र पदार्थद्वयं द्विविधत्वाद्विविधत्वं तच्चापि धर्मद्वयविशिष्टत्वं विशिष्टपदार्थत्वात् परपदार्थविभाजकधर्मवत्तित्वं तत्त्वापि भावाभावपदानां तात्पर्यं द्वकत्वं तथा
च द्वित्वविशिष्टपदार्थत्वपरपदार्थविभाजकभावत्वाभावत्वविशिष्टः पदार्थत्वावच्छिन्नः पदार्थः १ भावः षड्विधः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायभेदात् इत्यत्र भावद्वयं देशं षड्विधत्वादिविशिष्टं तत्र च
तेषां भेदादित्यत्र पञ्चम्यां संबंधत्वमर्थः भेदश्च वैलक्षण्यं विलक्षणत्वं वर्तते पंचम्याश्च तात्पर्यत्वमर्थः धी द्रव्यादिसमवायान्तवृत्तिव्यावर्तकधर्मवत्त्वाद्धितानन्वयः द्वसंख्याविशिष्टं वत्त्वोपच्छिन्नोभाव इत्यन्वयबोधः पञ्चम्यन्तमपि २

केषांचिन्मतेसंयोगत्वनि त्यत्वेननित्यस्यकार्यतावच्छेदकत्वान्नंगीकारात् द्विभागत्वस्यांगीकारात् इति जन्यगुणनिष्ठकार्यतानिरूपितनित्यगुणनिष्ठकारणतासाकिंचिद्धर्मावच्छिन्नाकारणतावत् इदं निष्ठकारणतावत् १

सामान्यतः पदार्थत्वेन द्विविधः पदार्थत्वावच्छिन्नविभाजकोपाधिद्वयविशिष्टः उपाधिद्वयमाह
भावोऽभावश्चेति एवं षड्विधः इत्यादावपि मूलकार्यभेदादिति द्रव्यादिसमवायान्तानां भेदो वैल
क्षण्यं द्रव्यत्वादिरूपं तस्मादित्यर्थः तत्तेनैव प्रकारेण ज्ञातव्यमिति द्रव्यत्वं संयोगविभागसम
वायिकारणतावच्छेदकतया गुणत्वं गुणपदशक्यतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया च

सामान्यतः पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च भावः षड्विधः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषस
मवायभेदात् तत्र द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानि जातयः सामान्यत्वादीन्युपाधयः द्रव्या
णि नव पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि आकाशत्वकालत्वदिक्त्वा
न्युपाधयः पृथिव्यादिजातयः तत्र रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगवि
भागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः पृथिव्यादित्वे चतुर्वर्णांथेवि तथा चजन्यगु

णत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन कार्यकारणभावात् कर्मत्वं चलतीति प्रत्ययानुगतमनुगतत्वसिद्धं विजा
तीयसंयोगविभागासमवायिकारणतावच्छेदकतया वा सिद्धं उपाधयः सखण्डोपाधयः ते च तत्त
द्भिन्नरूपेण वक्ष्यन्ते जातीनां बहुत्वात् तदुपादाने गौरवमित्युपाधीनेव विशेष्योपादायते

२ः मः

न तु जलादिशरीरं नोपलभ्यते इत्यत आह जलीयमिति तथा च हरादिना नोपलभ्यते तत्सत्त्वे प्रमा-
णाभावमाह जलत्वं शरीरवृत्ति साक्षात्परवृत्तित्वे सति द्रव्यविभाजकोपाधित्वात् पृथिवीत्वव-
दित्यनुमानमानेव पार्थिवमिति गंधमात्रग्राहकद्रव्यत्वात् घ्राणपत्तौ न चैवं एकभागवदिति शेषः
गंधेतररसाग्राहकत्वे सतीति गंधग्राहकत्वं तदर्थः सत्यंतेन स्वग्राहकजलेन व्यभिचारः

जलीयं शरीरं वरुणलोके प्रसिद्धं तैजसं शरीरमादित्यलोके वायवीयं शरीरं वायुलो-
के प्रसिद्धं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रसनेन्द्रियं जलीयं रामायनमः

तस्य गंधेतररसीयरूपग्राहकत्वात् व्यपदेश गंधेतर गंधत्वादिग्राहकत्वेपि न स्वरूपासि-
द्धिः विशेष्यदलेन परमाण्वादौ न व्यभिचारः द्रव्यत्वेन सन्निकर्षेन व्यभिचारः जलीय-
मिति गंधाग्राहकत्वे सति रसग्राहकद्रव्यत्वात् लालावदिति शेषः सत्यंतेन पार्थिवे न
व्यभिचारः शेषं पूर्ववत् रामायनमः ॥ राम ॥

कालिकपरत्वयोः सर्वत्रसत्त्वेऽप्यपकृष्टत्वानुरोधेन विभुत्वमिति विवेकः कालेविभुत्वसिद्धिः २

सावयवाः स्वावयवसमवेताः विभुरूपाः इति कालिकदैशिकपरत्वापरत्वयोः सर्वत्र मूर्ते उत्पत्त्य-
नुरोधेन कालदिशोः सर्वत्रसम्बन्धो तस्याकाशस्य मूर्तत्वेन क्रियासंभवेन सर्वत्र ज्ञानानुत्पत्त्यात्मन-
श्च विभुत्वमावश्यकं मनोनुरूपमिति विभुत्वे क्रियानुत्पत्त्या मनःसंयोगासंभवेन चक्षुरादिव-
त्स्वल्पमपरिमाणं वाच्यं तथा सति युगपदेव चक्षुरादीनां संयोगोत्पत्त्या युगपदेव चाक्षुषज्ञा-

तथा च वायोर्नवैकादशतेजसो गुणाज्जलेति तिसृणाम् भूतानां चतुर्देशदिक्कालयोः पंच ष-
डेव चांबो महेश्वरेष्टा मननस्पष्ट एव तत्र पृथिवीजलतेजोवायवो द्विविधाः परमाणवः
सावयवाश्च आकाशकालात्मदिशो विभुरूपाः मनोऽणुरूपं तत्र सावयवा अनित्याः अणु-
रूपाणि नित्यानि सावयवोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् मानुषाणां शरीरं पार्थि-
णमादिज्ञानोत्पत्तये रणुरूपत्वं वाच्यं मानुषाणां मानुषादीनां पार्थिवं पृथिवीसमवा-
यिकारणकं स्वेदमांसमिद्धकरत्वपरत्वशीतस्पर्शोष्णस्पर्शाभावात् प्रत्यक्षत्वाद्धेतुवत्त्वाच्च न ज-
लादित्वं पं तेजलतेजोवायूनामुपष्टंभकात्वसंयोगादेवोपभोगसमर्थत्वमेव न जला-
दिसाधारणपीतोष्णस्पर्शमत्त्वात् वादिभिस्तत्र रूपत्व

मानुषादीनां शरीरं पार्थिवं मत्स्यत्वेनेति पृथिवीत्वात् वट वत् पृथिवी परमाणोऽभिवा र कारणाय त्वं तत्र रूपादि वाभिचारकारणाद्विशेष्यमिति १

ने॰मू॰ ४

वंधमोत्तयोग्यत्वइति वंधोविषयाभोतस्तन्नाशः जीवानामभेदे एककालावच्छिन्नेकत्रमतियो
गितन्नाशयोरसंभवात् अतएवेष्यादविभेदइति मन्यतामीति वहिरिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्य
त्तविषयाणि आत्मावयत्तत्वइति मानसप्रत्यत्तानिरूपितलौकिकविषयत्वाश्रयइत्य

वंधमोत्तयोग्यः परमात्माईश्वरः अथप्रत्यत्ताप्रत्यत्तद्रव्याणि परमाणुद्व्यणुकेत्र्य
णुत्वे महदङ्कतरूपवत्वे पञ्चतानि पृथिवीजलतेजांसि प्रत्यत्ताणि आत्मावृप्रत्य
त्तः वायुआकाशकालदिग्मनांसिप्रत्यत्ताणि वहिरिंद्रियप्रत्यत्तंप्रतिमहत्वेसत्युद्
भूतरूपवत्वंप्रयोजकं अथद्रव्याणांतिसृणांकियातस्तोस्वलिंः कारणवता एम

पं: वहिरिति वहिरिन्द्रियमात्मभिन्नत्वं महत्वेसतीति महत्वं परमाणुद्व्यणुकवारणाय
उद्भूतत्वंचाणादिवारणाय रूपवत्वंवायुवारणाय कार्यतावच्छेदकसंबंधोलौकिक
विषयताकारणतावच्छेदकःसमवायः रामायनमः

तैजसमिति स्पर्शाद्यव्यंजकत्वे सति परकीयरूपव्यंजकत्वात् प्रभावदिति नलेऽव्लइत्येवव्यभि
चारवारणाय सत्यन्तं त्रसरेणौ व्यभिचारवारणाय रूपविशेष्ये परकीयेति वायवीयमिति स्पर्शमा
त्रग्राहकद्रव्यत्वादितिशेषः शृंगसेतिमाल्लिलक्षेत्वे नकरूपजनवातवत् श्रोत्रेंद्रियमिति
तद्गुणग्राहकेंद्रियस्य तद्गुणत्वनियमात् शब्दग्राहकस्य शब्दवत्वेन स्याकाशत्वे तथाचाकाश

वत्तरिंद्रियं तैजसं त्वगिंद्रियं वायवीयं श्रोत्रेंद्रियं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नो नभःप्रदेशः प
तानि पंच बहिरिंद्रियाणि मनोऽन्तरिंद्रियं तेषडिंद्रियाणि विषयास्तु ग्राह्यस्पर्शादिरू
पेण प्रसिद्धाः आत्मद्विविधः जीवात्मा परमात्मा च तत्र जीवात्मानः प्रतिशरीरं भिन्नाः

सैव कर्णशष्कुल्यावच्छिन्नस्य श्रोत्रत्वं तदेव चक्षुरूपग्रहस्यानभवसिद्धम् बहिरिंद्रियाणि
ति आत्मतत्वाच्छतिजातिबुध्यादिषड् तत्वाच्छतिजातिभिन्नपदार्थलौकिकप्रत्यक्षजन
कान्यिन्द्रियमिति पूर्वोक्तभेदःप्रतियोगिना लौकिकप्रत्यक्षजनकं प्रतिशरीरमिति
ततश्चरीराविच्छेदेन सुखदुःखाद्युपभोगिनः

श्रोत्रसाकर्णग्राह्यवा
श्रोत्रंशब्दग्राह्यग्रा
त्वात् ४

न

न॰सू॰
६

एवं चात्र पक्षे ऽनेकवृत्तित्वं नैकपदार्थवृत्तित्वेनान्यथासिद्धत्वं महत्त्वेन तदभावः एवं गंधं प्रति गंधप्रा
गभावः गंधरूपप्रतियोगिनं प्रत्युपस्थितत्वात् प्रागभावो ऽन्यथासिद्धः स्यादिति वहुतरोसपमूसं चद
त्वावच्छिन्नेन तत्तद्दण्डत्वादिना संयोगत्वाद्यवच्छिन्नेन प्रतिवद्धत्वादिना कारणत्ववारणाय नियतपूर्व
वर्तीति तथान्यथासिद्धिः घटकीभूततत्तद्धर्मभिन्नतत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्ननियतपूर्व
वर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं कारणत्वमिति पर्यवसितं नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं च तत्कार्यता

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं यथा परमाणुर्द्व्यणुकस्य कपालं घटस्य

वच्छेदकसंबंधेन तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वे तत्कार्याव्यवहितपूर्वकालावच्छेदे
न तत्कारणतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणो देशिकविशेषणतया वर्तमानो यो
भावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं एवं च समवायव्यवहितपूर्वत्वाणुस्यव्यधिकरणोत्तानाभाव
सत्त्वेपि संस्कारसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् तत्कारणता दोषानादेः कारणत्व
हानिः कार्यकालवर्तितया कारणतायां तु कार्यकालेन सह वैकाल्ये वा व्यभि॰

सि॰मु॰ ११

अनन्यथासिद्धेति स्वसमानान्वयव्यतिरेकशालियद्दण्डादि तद्रूपेण यस्य यत्कार्यं प्रति नियतपूर्ववर्ति
त्वं तत्कार्ये तेन तस्यान्यथासिद्धत्वमेकं यथा स्वसमानान्वयव्यतिरेकवता दण्डेन कुलालेन च दण्डे
दण्डरूपत्वं दण्डत्वं कुलालपितृत्वं चेति तेन रूपेण तेषां तत्कार्ये दण्डादिनाऽन्यथासिद्धत्वं कपाल
वृत्तितद्रूपेण कपालरूपस्य च तत्त्वं दि तेन च तन्तुः संयोगस्यान्यथासिद्धत्ववारणाय स्वसमानान्वय
व्यतिरेकशालीति यत्पदार्थविशेषणं तद्यत्र यस्यान्यथासिद्धत्वमभिमतं तद्द्वारकान्वय

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिकारणं तत्त्वे कारणत्वं त्रिविधानि कारणानि समवायिकार
णासमवायिकारणनिमित्तकारणानि द्वितीयं कपालचक्षुरादेस्तद्रूपसंयोगवद्दिना वेवा
न्वयव्यतिरेकाविति तद्वृत्तिरासः अन्यपूर्ववर्तित्वं दण्डं तद्रूपेण यस्य यत्कार्यं प्रति नियतपूर्व
वर्तित्वं गृह्यते तत्कार्ये तद्रूपेण तदन्यथासिद्धत्वं चतुर्थमिति यथा घटादौ शब्दसमवायिका
रणत्वेन गगने अवश्यक्लृप्तनियतेन तद्रूपेण यस्य प्रतीत्या द्वितीयं तेन कपालस्पर्शत्वादि
नारूपत्वादिना चतुष्पादेः शब्दाश्रयत्वादिना चाकाशादेरन्यथासिद्धिः अवश्यक्लृप्तत्वे
न लाघववादिना तच्चानेकविधं द्रव्यत्वादिना तत्त्वेनैकैककारणत्वमेवं यथाकल्पनागौरवं ॥

त॰ सं॰
टी॰

एतदुभयभिन्नमिति नचद्रव्यादेः रूपादिसमवायिकारणत्वात् कपालद्वयसंयोगस्य च द्रव्यक
संयोगासमवायिकारणत्वात्तद्भिन्नत्वाभावेन तद्देशमति निमित्तकारणत्वादिसहापत्तिरिति वा
च्यं तदुभयकारणताभिन्नकारणतैव निमित्तकारणतेति विवक्षितत्वात् भावकार्यमात्रस्य
ति भावकार्यस्यैवेत्यर्थः तेन ध्वंसस्य व्युदासः सर्वत्र भावकार्ये समवायिकारणनियमोपि वनत्त

एतदुभयभिन्नं यत्कारणं तन्निमित्तकारणं यथा द्व्यणुके ईश्वरः घटे दण्डः एतत्कार
णत्रयं भावकार्यमात्रस्य तत्र समवायिकारणं सर्वत्र द्रव्यमेव असमवायिकारणं द्रव्ये
गुणो गुणे गुणः कर्म च ॥ राम ॥

तिः भावकार्यभिन्नस्याचितयनियमस्यावच्छेदे तात्पर्यात् सर्वत्र भावकार्यमात्रे द्रव्यगुणा इति
अवयवसंयोग इत्यर्थः गुणे गुणः यथा कारणादिगुणेन कार्यादौ गुणः कर्म चेति यथा:
संयोगविभागादौ क्रियाचेत्कारणात् कर्मणि गुणः कर्म चेति समन्वीयते ॥ राम ॥

७

समवायिकारणेसंबद्धमिति समवायस्व — मवायिसमवायान्यतरसंबंधेनसंबद्धमि
त्यर्थः क्रमेणोदाहरणद्वयमाह यथेत्यादिना कपालद्वयस्यघटरूपस्यसमवायिकारणेघ
टेस्वसमवायिकपालसमवेतत्वसंबंधेनसत्वात् तत्रकपालचक्रसंयोगस्यघटंप्रत्यसमवायि
कारणत्वापत्तिः समवायिकारणमात्रसंबद्धत्वाभिधानेच आत्ममनःसंयोगादेर्ज्ञानाद्यसम
वायिकारणेऽव्याप्तेः नेष्टापत्तिः तन्नाशेघटनाशापत्तेरसमवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशे

समवायिकारणेसंबद्धं कारणमसमवायिकारणं यथा परमाणुद्वयसंयोगोद्व्यणुकस्य कपालरूपं घटरूपस्य ·

हेतुत्वादितिवाच्यं चद्यसमवायिकारणलक्षणेतद्भिन्नत्वस्य
तत्समवायिकारणेमात्रसंबद्धत्वस्यवानिवेशयत्वात् कपाल॰तत्समवायिकारणेमात्रसंबद्ध॰
चक्रसंयोगासमवायिकारणत्वात् सामान्यलक्षणेविशेषलक्षणसंग्रहमेव आत्मविशेष
गुणानां तत्कार्यासमवायिकारणत्वविरहात्तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणेविशेषलक्षणेचद्र
पं इष्टापत्तौत्वाकरविरोधः एवंसंयोगस्यविभागासमवायिकारणत्वमवाराणीयंतत्त्वतदि

त॰ म॰
टी॰
८

ग्रंत्यावयवीति अंत्यः द्रव्यानारंभकः प्रत्यक्षद्रव्येमहत्त्वमुद्भूतरूपवद्द्रव्ये अतींद्रियेनादृशरूपमुद्भूतेत्यत
अनुमानेव्यभिचारिताने नत्वविनिरेकिणिपक्षज्ञानाभावेपिव्यभिचारग्रहात् विनासहचारज्ञानंव्यभिचारप्रत्य
ज्ञानत्वावच्छेदक विशेषइति तथाचानुपेतिनरूपेतणिप्रमित्याहि वदन्ते नुमानत्वे सावयवे
ति यद्यपद्रव्यसावयवत्वंद्रव्यत्वव्याप्यत्वमारंभवाऽव्यभिचारि तथापिव्यापके व्यर्थविशेषणताव

वदत्त्वंत्यावयवी अयद्रव्यप्रमाणंकथ्यते प्रत्यक्षद्रव्येप्रत्यक्षमेवप्रमाणं अतींद्रियेष्व
मानं तत्पक्षहेतुसाध्यदृष्टांतज्ञानसाध्ये विशेषोवक्ष्यते परमाणुद्व्यणुकानुमाने यथा
त्रसरेणुःसावयवद्रव्यारब्धः बहिरिंद्रियवेद्यद्रव्यत्वात् बहिरिंद्रियवेद्यद्रव्यंयत तत्साव

विरहान्नदोषः बहिरिंद्रियवेद्यद्रव्यत्वादिति मनोवेद्यात्मनि ॥ यवद्रव्यारब्धं यथाघटः
व्यभिचारणाय बहिःपदं रूपत्वादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदं नचतथापि बहिरिंद्रियजन्यो
पनीतभानविषयेगगनादौ व्यभिचारइतिवाच्यं बहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षीयलौकिकविषय
तासमानाधिकरणद्रव्यत्वस्यविवक्षितत्वात् ॥ राम ॥

८

ईश्वर इति नित्यत्वविशिष्टविषयितासंबंधेन कार्यमात्रे समवेतत्वसंबंधेनेश्वरः कारणं ज्ञाने
च्छाकृतीनां विषयितासंबंधेन कार्यमात्रे तादात्म्येन अत एव त्रयाणां समासेन निर्देशः यद्वा स
मवायदैशिकविशेषणतान्यतरसंबंधेन कार्यमात्रे स्ववृत्तिज्ञानविषयत्वसंबंधेनेश्वरः विषयता
संबंधेन ज्ञानेच्छाकृतीनां प्रागभावो विशेषणतया कालदिशोस्तु कालिकविशेषणतया दै
न
कार्यमात्रं प्रति साधारणकारणानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः प्रागभावकालदिगदृष्टा
नि तत्र परमाणुद्वयसंयोगात् द्व्यणुकमुत्पद्यते संयुक्तद्व्यणुकत्रयात्त्रसरेणुः एवं त्रस
रेणुकादिकपालांते कपालद्वयसंयोगेन घटो जायते शिक विशेषणतया कार्यमात्रे तादा
त्म्येन प्रदृष्टस्य तत्कालिकविशेषणत्वेनैव कार्यकारणभावघटकः संबंध इति ध्येयं संयुक्तद्व्यणु
कत्रयादिति न च परमाणुद्वयसंयोगाद्व्यणुकमिव द्व्यणुकद्वयसंयोगात्त्रसरेणुरुत्पद्यतामिति
वाच्यं तथा सति त्रसरेणोर्महत्त्वानुत्पत्त्यापत्तेः कारणगतबहुत्वाभावात् न च तथापि संयुक्त
परमाणुत्रयादेव त्रसरेणुरुत्पद्यतामिति वाच्यं तत्र सावयवद्रव्यारब्धत्वस्यैव साध्यत्वात्

याविशिष्टज्ञाने साक्षात्संबंधाभाववति देहे तेः स्वरूपासिद्धिर्दीधपक्षेत्यतः परत्वजनकमिति तथाच
शरीरविशेष्यकं दिनादिरूपरविक्रियादिविशिष्टज्ञाने पत इदमस्मात्परं परत्वपरिचायकं ज्ञानं तस्
हेतुपक्षीविशिष्टज्ञानमात्रे गौरित्यादिविशिष्टज्ञाने व्यभिचारीति साक्षात्संबंधाभाववतीति शब्दे

माने यथापरत्वजनके बहुतररविक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानमिदं परंपरासंबंधघटकसापेक्षं
साक्षात्संबंधाभाववति विशिष्टज्ञानत्वात् लोहितः स्फटिक इति ज्ञानवत् परंपरासंबंधश्च
रविक्रियायाः स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगः तेन संबंधघटकतया कालः सिध्यति ननु काल
स्यैकत्वमविशिष्टं तस्मात् भेदेन बहुत्वात् कुत एकत्वमिति चेन्न उपाधिभेदेन भेदस्तस्यापा
त्कालोपाधयो रविक्रियादिरूपा भिन्ना एवं दैशिकपरत्वापरत्वाभ्यां दिशः सिद्धिः ते

इ परार्थनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वेन तद्रूपः तावन्मात्रं च निर्विकल्पके व्यभिचारीति विशेष्यं
स्वसमवायिसंयुक्तेति रविक्रियानन्समवायी रविः तत्संयुक्तत्वेन कालः सिध्यति राम ॥

अनेनाऽनुमानेन सिध्यतीति सिद्धिरनुमितः तद्विषयस्यार्थः शब्देन शब्दरूपलिङ्गकानुमानेन स्पर्शेन स्प
र्शरूपलिङ्गकानुमानेन द्रव्यान्तरबाधादिति शब्दो न स्पर्शवदाश्रितः स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगिय
पतद्भिन्नगुणत्वात् ज्ञानवत् नात्माश्रितः श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववत् न दिक्कालमनःस्वाश्रितः वि
शेषगुणः यतः सावयवद्रव्यारब्धत्वं साध्ये वह्निरिन्द्रियवेद्यत्वादिति हेतुः चरोटष्टो·
तः अनेन द्व्यणुकपरमाणुश्च सिध्यति आकाशवायू शब्देन स्पर्शेन चानुमीयेते· शब्दो द्रव्या
श्रितो गुणत्वात् यथा चक्षुरूपं अनेन द्रव्यान्तरबाधाच्छब्दाश्रयत्वेनाकाशः सिद्धः पृथिव्या
दिचतुष्टयातिरिक्तस्पर्शो द्रव्याश्रितो गुणत्वात् अनुमानेन द्रव्यान्तरबाधात्स्पर्शाश्रयत्वेन
वायुः सिध्यति काले प्रमाणं यथा परत्वापरत्वे हि द्विविधे कालिके दैशिके च परत्वोत्पत्ति
स्थविष्ठतरादिक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात् अपरत्वोत्पत्तिस्तु स्वल्पतरादिक्रियाविशिष्ट
शेषगुणत्वात् रूपवदिति रीत्यार्थः पृथिव्यादिचतुष्टयातिरिक्तस्पर्शो अस्पर्शवत्स्पर्शश्चान्यत्वसि
द्धत्वात् तेषां नित्यानि स्पर्शत्वादित्यर्थः अदृश्यमाने काले प्रमाणाभ्यां परत्वे स्यादीदमतं पत्तनिर्देशः र
विविशेषकरावि

ते॰ म॰
टी॰
१

धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वादिति धर्मिणो ग्राहकं प्रमाणं ग्राहिका या प्रमा सर्वोत्पत्तिमदुपलक्षकानुमि-
तिः शरीराजन्यत्वेनतल्लक्षितनिवेशपतयात्सिद्धपक्षित्वादित्यर्थः तेषांसंबंधघटकत्वेहिमवत्यापिविध्य-
वत्वमतोप्यापत्तिः कालादिशोत्पन्नसंबंधघटकत्वेनसिद्धिः तद्विशिष्टबुद्धिमात्रनियामकत्वेनात-
तिप्रसंगात् रविक्रियाद्युत्पादकत्वे रविक्रियोत्पन्नीतमात्रनियामकत्वे क्षितिः द्व्यणुकमित्यर्थः
तेनक्षितित्वसामान्यावच्छिन्नपक्षकतेत्वसाधनेसिद्धसाधनं अवच्छेदकावच्छेदेनतत्साधने

धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् नरविक्रियाद्युत्पादकत्वसंभवः अदृष्टवत्त्वादित्यत्वात्
ग्रात्मनिष्ठप्रमाणां ईश्वरेवातमाने पर्याप्तिनिः सकर्तृका कार्यत्वात्घटवत् राम ॥

५: पद्यादीनांज्ञविंशादि १

वात्सकर्तृकत्वसिद्धेः तिस्वेपरमाण्वादौ सकर्तृकत्वस्याभावादितिमन्तुकं यद्वा समवायकालिकवि-
शेषणतोभयसंबंधेन क्षितित्वस्यपक्षतावच्छेदकत्वान्ननित्यसाधारण्यं पक्षतावच्छेदेनसाध्यसि-
द्धेरदृष्टत्वाच्चतांशतः सिद्धसाधनदोषइति सकर्तृकत्वं चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकी-
र्षाकृतिमज्जन्यत्वं कार्यत्वंचप्रागभावप्रतियोगित्वेसतिध्वंसप्रतियोगित्वे तेनध्वंसेनव्यभिचारः

२०

अवधिसापेक्षेति यथा प्रयागात्काशीतो मगधा प्रयागाद्यातः काश्यपरेति अत्रापेक्षावधिः काशीत
दपेक्षया प्रयागावधिकबहुतरसंयोगवत्त्वेन गयायां द्वितीयेऽवधौ गयातदपेक्षया प्रयागावधिका
ल्पतरसंयोगवत्त्वे काश्यां नच प्रयागप्रतियोगिकबहुतरसंयोगाभावापन्नवा प्रयागसंयुक्तदेशीयाः
किंतु प्रयागावधिकाः काश्यपेक्षया बहुतराये मध्यवर्तिदेशसंयोगास्तद्वत्त्वं नत्वनन्तसान्तानां किं

मूलं

अवधिसापेक्षबहुतरसंयोगविशिष्टशरीरत्वान्मिदं परत्वजनकं परंपरासंबंधघटकसापे
क्षमित्यादि पूर्ववत् तेन च दिशः सिद्धिः न चाकाशमेव संबंधघटकमास्तामिति वाच्यं तस्य
शब्दाश्रयत्वेनैव

तेनावश्यमवधिसंयुक्तरूपपरंपरयेति तावन्मात्रेणावधिदिकसिद्धिः नचप्र
यागसमीपवर्तिन्यपि तादृशयावत्संयोगाश्रयदिकसंयुक्तत्वात् परत्वापत्तिः प्रयागावधिका
पेक्षया काश्यपेक्षया बहुतरसंयोगास्तद्वतः पातीतदेशप्रतियोगिकसंयोगस्यापीति न प्रतियो
गिकसंयोगस्य तस्मिन्सान्तत्वानन्तरं परयावात्तं गीकारात् उभयत्राशंकते नचेति याकाशमित्युप
लक्षणं आत्मादिविभुविशिष्टबुद्ध्यादिकं अवधिसापेक्षतादृशसंयोगविशिष्टबुद्ध्योकालस्य

त॰ सं॰ टी॰ ११

समवायस्येति प्रवृत्तिनिमित्तत्वविपरिणामेनान्वयः भूतत्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं मूर्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः तत्ररूपत्वादीनि सर्वाण्येव जातय इति

पत्रा ४

समवायस्य पृथिव्यादिपंचानां भूतत्वं पृथिवीजलतेजोवायुमनसां क्रियावत्त्वम् मूर्तत्वं पृथिव्यप्तेजोवायवो द्रव्यसमवायिकारणानि कालस्य कालिकसंबंधेन सर्वाधिकरणत्वं दिशो दैशिकसंबंधेन सर्वाधिकरणत्वं अथ गुणाः कथ्यन्ते रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाश्चतुर्विंशतिर्गुणाः तत्ररूपत्वादीनि सर्वाण्येव जातयः रूपं पृथिवीजलतेजोवृत्ति तच्च शुक्लकृष्णरक्तपीतचित्रादिभेदेन बहुविधं पृथिवीवृत्ति स्वच्छशुक्लरूपं जलवृत्ति तत्र मधुरलवणकटुतिक्ताम्लकषायभेदात् षड्विधः रसः पृथिव्यां जले मधुर एव रसः पृथिवीगंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च पृथिवीमात्रवृत्तिः स्पर्शः पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः

नचानुगतप्रतीत्याशक्यतावच्छेदकतया वा जातिसिद्धौ प्रत्यक्षपदशक्यतावच्छेदकतयापि तत्सिद्धेव

तेनेश्वरस्येति तादृशज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वमस्मदादेरसंभवि नतु यादानस्य परमाणोरतीन्द्रिय
त्वात् योगिनामपि परमाणोः प्रत्यक्षत्वानासंभवात् सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकादौ तदसंभवाच्च तादृश
ज्ञानचिकीर्षाकृतिमानीश्वरः सिध्यति लाघवाच्च तादृशज्ञानचिकीर्षाकृतीनां नित्यत्वं तस्य चैक
त्वेनेश्वरस्यैतद्वति नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां तन्नावे तस्य च सिद्धिः मनसि प्रमाणं पयाहत्वा
दिमनस्त्वसिद्धिप्रजनकं नन्वमनस्त्वत्वात् चक्षुमनस्त्ववत् नधेदिन्द्रियान्तरवाधे मनसः सिद्धिः
अपरद्रव्यनाशप्रक्रियामाह द्रव्यनाशो द्विविधः क्वचित्समवायिकारणनाशाच्च तत्राद्यो यथा
परमाणुद्वयसंयोगनाशाद्द्व्यणुकनाशः द्वितीयो यथा कपालनाशाद्धि घटनाशः च ट
नाशउभयतः संभवति प्रश्नकाश कालादिनामपरमाणवो वृत्तयः नित्याः

ते तन्नावे तेषां स
र्वेत्तत्वस्य विनिगमनाविरहेण नियामकाभावे नेश्वरज्ञानादौ सर्वविषयकत्वसिद्धिरिति भावः अ
त्यन्तत्वमात्रमीश्वरस्य तेऽव्यभिचारीति जन्येति इन्द्रियान्तरवाधे इन्द्रियान्तरजन्यत्ववादीमनस्त्वादौ ना
वत्तृणपयोग्यत्वादिति भावः उभयतः समवायिकारणनाशात् असमवायिकारणनाशाच्च
द्व्यणुकनाशस्तनोभयतः तन्त्रसमवायिकारणस्य परमाणोर्नित्यत्वादिति भावः राम

नाशात्क्वचि
त्समवायिका
[illegible]

त॰ सं॰
दी॰
१२

नभवतिइत्वात् नविभुत्वमिद्धिरिति प्राचीनमतमुपतिष्ठकारिकोविरुद्धविरोधं कुर्वन्ति विज्ञानादीत्यादिनानी
लकपशयोः संग्रहः प्रतीतिद्वयमूलतया सामान्यगुणत्वमिति सामान्येनान्येन नवाधायाकाशादौ इति विशेषगुणा श

तथा चोक्तं रूपं गंधो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः बुद्ध्यादिभावनान्ताः शब्दो वैशेषिको
गुणाः ॥ संख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे गुरुत्वं नैमित्तिकद्रवत्वं वेगाख्यस्थिति
स्थापकः सामान्यगुणाः अपाकजनित्यगुणाः जलतेजोवायुपरमाणूनां विशेषगुणाः परमाणु
वृत्तिगुरुत्वस्थितिस्थापकश्च विभूनां परमाणूनां च एकत्वपरिमाणपृथक्त्वानि इत्युक्ताः
तानकृतपश्च नित्यगुणाः अपाकजत्वगुणाः गुरुत्वधर्माधर्मभावनास्थितिस्थापकश्च प
रमाणुकवृत्तिगुणाः प्रतीतिद्वयमूलतया सामान्यगुणाः अन्ये तो रूपं विहायान्ये गुणाः प्रतीति
याः रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहमनस्तेम इति त्वसति ... इह तत्वं प्रयोजकं सामान्यगुणमन्य
तेग्राह्यप्रत्यक्षे बुद्धिमत्ते स इति विशिष्टज्ञानं स्वार्थप्रत्यक्षे स इति स्वत्वादिकमेव ग्र

८७

सादिष्वाद्वैविशेषगुणाः प्रमाणः ८८

रूपस्पर्शयोः अमत्वे पिनसतिः महदिति त्वे समीम्यनेन परमाणुवृत्ति रूपादीनां उद्भूतत्वेन घ्राणादि रूपादी
नां वारणां स्ववृत्ति विशिष्टज्ञानत्वमित्यनेन निर्विकल्पकसमनप्रत्यक्षत्वं ग्रंथाया वृत्ति तयोरतीन्द्रिय

सादिविभजः १२

२

यघटायेनरूपेणबोधोनभवतिइदंस्वरूपंद्विजन्तेनतत्पदशक्तताग्रहणमात्र ह र्याद्रिपदादिवादृष्टपदादपि
पर्मत्वापर्मत्वाभ्यामेवबोधात्संस्कारपदात्संस्कारत्वप्रकारकबोधस्याभवतिद्धत्वात्तत्सिद्धिः ३

अनुष्णाशीतः शीतउष्णश्च अनुष्णाशीतस्पर्शो वायुपृथिव्योः जलेशीतः तेजस्युष्णः संख्या-
परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागानवद्रव्यवृत्तयः परत्वापरत्वे पृथिवीजलतेजोवायुमनोवृत्ति-
नी बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नभावनाधर्माधर्मा आत्मवृत्तयः गुरुत्वं पृथिवीजलवृत्तिद्रव
त्वं पृथिवीजलतेजोवृत्ति तद्द्विविधं नैमित्तिकं सांसिद्धिकं आद्यं पृथिवीतेजसोः द्वितीयं जले
स्नेहो जलमात्रवृत्तिः संस्कारः पृथिवीजलतेजोवाय्वात्ममनोवृत्तिः स त्रिविधः वेगो
भावना स्थितिस्थापकश्च तत्र वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः द्वितीयः आत्मवृत्तिः
तृतीयः पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः शब्दो द्विविधः वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्च आकाशमात्रवृ-
त्तिः रूपरसगंधस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छा[illegible]द्वेषप्रयत्नध-
र्माधर्मभावनाविशेषगुणाः केचशंकरमिश्रैः उत्पादकसजातीयोत्पादकत्वंत्रयाणामनुग-
तरूपं संस्कारत्वजातव्यंजकमिति विभुपदादपि सर्वमूर्तसंयोगित्वरूपव्यापकत्वप्रकारकबोध

२४

शेषिकमतं चित्ररूपमिति रूपस्यैवैशिकाव्याप्यवृत्तित्वविरहान्नीलपीतकपालारब्धघटे नी
लपीतरूपयोः संभवादिति भावः एवं सति कटुतिक्ताम्लमधुरविलक्षणोऽस्मिन्नेव सति चित्ररसाप्यस्वीका
र इति प्रमाणाभावादिति भावः रसोपलंभस्याऽवयवरसमात्रादेवोपपत्तेः नीरसः न च रूपेऽपि तथा
ऽव्याप्यवृत्तेः रूपस्य हेतुत्वेनावयविनिरूपाभावेन प्रत्यक्षानुपपत्तेः न च परंपरया रूपस्य प्र

त्यक्षे हेतुतौ समवायिकारणगुणप्रक्रमेण च घटे रूपमनुत्पन्नमिति वैशेषिकमतं कपा
लं नीलमेकमेकं च पीतं घटितं तदा घटे चित्ररूपमनुत्पन्न एवमादावेवं सति स्यवयविनि रस
नोत्पद्यते चित्ररसस्याऽस्वीकारात् उक्तत्वत्स्थितिस्थापकयोः कारणगुणप्रक्रमेणोत्पत्ता

वत्र हेतुत्वमंगीकारणीयं गौरवात् प्रतिबंधकाच्च नीलपीताद्यारब्धकारणे तत्र रसरूपस्य प्रत्यक्षत्वानु
पपत्तेः इदं न चिंत्यं मधुराम्ललवणकटुरसारब्धे अवयवे रसो असमवायित्वानुपपत्तेः रसरूपं
विहायान्यत्र प्रत्यक्षत्वात् अवयविनि रसानुत्पादात् इति चित्रमादिरस्यंगीकार्यम् इति ॥ रस

अवयववृत्तिविशेषगुणाः रूपरसगंधस्पर्शास्तेह्रस्वसांसिद्धिकद्रवत्वानि स्वसमानजातीयाः स्ववृत्तिरूप
त्वव्याप्यजातिमंतः कारणगुणप्रक्रमजन्याः परमाणुषु पाके सति पक्वपरमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्र
मेणघटोत्पत्तौ न्यायनये पि कारणगुणप्रक्रमेण पाकजरूपोत्पत्तिः वैशेषिकमतेतु परमाणौ अग्निसं
योगजः अवयविनि पाकप्रयोज्याएव अग्राये विवेकः तद्दस्य सच्छिद्रत्वात्तदंतरग्निप्रवेशेन परमा

अथ गुणोत्पत्तिप्रक्रिया अवयववृत्तिविशेषगुणाः अवयवीनिष्ठसमानजातीयगुणाना
रंभंते पृथिवीविशेषगुणाः पाकजास्तेहि द्विविधाः पाकप्रयोज्याः पाकजन्याश्च कारणगुण
प्रक्रमजन्याः पाकप्रयोज्याः अग्निसंयोगजन्या द्वितीयाः श्यामघटस्य अग्निसंयोगेन श्याम
रूपनाशानंतरं घटे रक्तरूपमुत्पद्यतइति नैयायिकमतं अग्निसंयोगेन परमाणौ पाकेस
ति परमाणुषु रक्तरूपमुत्पद्यते पुन
णुकमारभ्यावयविपर्यंतं पुनःपदेव पाकेन पूर्वरूपनाशोत्पा
दइति नैयायिकमतं अग्निसंयोगेन नोदनाद्येन परमाणुषु क्रियाविभागादिक्रमेण द्व्यणुकमार
भ्यघटपर्यंते विनाशे सति तेषु परमाणुषु पूर्वरूपनाशे रूपांतरोत्पत्तौ पुनर्भोजकादृष्टवशान्द्व्य
णुकमारभ्यमहावयविपर्यंतेसहितान्यावयविनउत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण रूपोत्पत्तिरिति

२७

घटस्यान्योन्याभावश्चान्यादौ प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वस्य व्यभिचारः तथापि प्रति
योगिनिष्ठप्रकारतानिरूपितानुयोगित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितान्योन्याभावप्रत्यये त्व
घटत्वेन तत्त्वेनापि प्रयोगापत्तेश्चैवं व्यवहारः पटस्तु तत्त्वकयन्योन्याभावप्रतीतिः
रिति वाच्यं अन्यत्वस्यापि स्वरूपत्वात् संयोगस्त्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः
संयोगजश्च आद्यो यथा मनःकर्मणा आत्ममनसोः संयोगः द्वितीयो यथा मेषयोः कर्मणा
तयोः संयोगः तृतीयो यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः हस्ततरुसंयोगात्
कायतरुसंयोगः विभागोऽपि त्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः विभागजश्च आद्यो यथा
मनःकर्मणा आत्ममनसोर्विभागः द्वितीयो यथा मेषयोः कर्मणा तयोर्विभागः विभागज
विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च आद्यो यथा कपा
लकर्मणा कपालद्वयविभागः ततः कपालद्वयसंयोगनाशस्ततो घटनाशः ततः
कपालस्याकाशादिदेशाद्विभागजो विभागः ॥ यः पंचमीतृतीययोः प्रतियोगितात्वेनैव
शक्तेः षष्ठ्यास्तु संबंधत्वेनैव शक्तेर्न दोषः मनःकर्मणेति आत्मनोऽमूर्तत्वेन क्रियाविरहादिति भा

द्वित्वादयोऽपेक्षाबुद्धिजन्या इति अपेक्षाबुद्धिः नानैकत्वावगाहिनी बुद्धिः परिमाणविशेषे कारण
विशेषमाह स्वावयवेति बहुत्वं चेति चकारात्कारणगुणसंग्रहः अवयवानां प्रशिथिलः संयोगः प्रच
योऽपीति संयोगानं प्रचयपदार्थविवरणं प्रशिथिलत्वं किंचद्रव्यवानवच्छिन्नत्वं स्वान्योन्याभावस

द्वित्वादयोऽपेक्षाबुद्धिजन्याः परिमाणं चतुर्विधं अणुमहद्ह्रस्वदीर्घं च कारणगुणप्र
क्रमजन्यं यथा त्रसरेणुमहत्वं च त्र्यणुकमहत्परिमाणजनकं स्वावयवबहुत्वजन्यं च य
था परमाणुद्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणजनका द्व्यणुकानां त्रित्वसंख्या त्रसरेणुपरिमाण
जनकाऽवयवानां प्रशिथिलः संयोगः प्रचयोऽपि तज्जनकः यथा तूलपरिमाणे द्व्यणुके का
रणगुणप्रक्रमजन्यं न न तत्र किं प्रमाणं न च घटस्तत्र द्व्यणुकेति मन्तव्यं तस्यान्योन्या
भावविषयकत्वमिति चेन्न अन्योन्याभावप्रत्यक्षे नियोगानुयोगिनोः समानविभक्ति
कत्वनियमात् यथा च घटो न पट इत्यन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षरूपतीतेरित्यादिन च घटस्य भे
दः घटाभेद इत्यादिप्रत्ययानां पंनियम इति वाच्यं तत्रापि भेदस्य प्रत्यक्षरूपत्वात् यथा चैत
न्यायप्रपंचितमस्माभिस्तत्वचिंतामणिटिप्पण्यां परं त्वन्योन्याभावपदस्य प्रत्यक्षवाचित

त॰ सं॰
टी॰
१८

नचसंयोगेपीति एवंकारणमात्रसंयोगजन्यत्वं तत्रकिंपर्यवेवकारणाकारणयोः सं
योगजन्यत्वेनेत्यविरोधात् विरोधाभावात् तद्वतितत्प्रकारकत्वमिति विशेषणत्वेसमस्यार्थः तस्यचनि
रूपितत्वसंसर्गेणतत्प्रकारकत्वेन्वयः तथाचतद्धर्म्मिविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपक

म

नचसंयोगेप्येवंलक्षणत्रयाविरोधात् द्वितीयस्तुकारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभा
गः करतरुविभागात्कायतरुविभागः परत्वापरत्वोत्पत्तिः काललक्षप्रकरणेउक्ता बुद्धितीते
तद्विविधंस्मरणमनुभवश्च स्मरणंद्विविधं यथार्थमयथार्थंच तद्वतितत्प्रकारकत्वे

तर ४

यथार्थत्वं तदभाववतितत्प्रकारकत्वमयथार्थत्वं पूर्वानुभवःसंस्कारंजनयति तत्रपूर्वा
नुभवस्ययथार्थत्वायथार्थत्वाभ्यांस्मरणमपिभवति अनुभवोद्विविधः तत्तातेवृत्तिनिष्ठयथार्थत्वंपू

यथार्थं १ अयथार्थं २

र्वानुभवइति पूर्वपदेनान्यत्रज्ञातानयोःकार्यकारणभावेवच्छेदकैकस्यानंतत्वेपिप्रकृतेज्ञातमा
त्रस्यलक्षणघटकत्वेनेष्टसाधनतास्मरणावच्छेदकत्वेनप्रागभवीयानुभवादेवजीवनादृ
ष्टरूपोद्बोधकसहकृतसंस्कारात्तस्याबाधात पानुभवावच्छेदकस्य त्ववच्छेदकप्रारीरयोभेद

१५

द्रव्यनाशसहकृतस्यैवेति निरपेक्षस्यतस्य विभागस्य कर्मत्वापत्तेः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं
कर्मेति लक्षणात् एवकारेण संयोगनाशसहकृतस्य विभागजनकत्वमिति कंदलीकारमतव्यवच्छेदः त
था हि कर्मणापि उत्तरसंयोगनाशोपेक्षणात् तद्वत्संयोगनाशातिरिक्तस्यानपेक्षणो विभागस्यापि
कर्मत्वापत्तेस्तदवस्थत्वात् इति यदिति कर्मत्वं यः नैयायिकमतं चादितैव व्याप्तिरन्यथा द्रव्येऽप्यभिवा

नच विभागः स्वोत्पत्त्यनंतरमेव विभागजविभागं जनयतीति वाच्यं द्रव्यनाशसहकृतस्यैव त
स्य तज्जनकत्वात् तथा द्रव्यस्य प्रतिबंधकत्वेन सति द्रव्ये तदसंभवात् नच कर्मैव एकदा क
पालद्वयविभागमाकाशकपालविभागं च जनयतीति वाच्यं परद्रव्यानारंभकसंयोगविरोधि
ने विभागमारभते न तत् द्रव्यारंभकसंयोगविरोधिनं यथा विकसत्कुड्मलकमलदलकर्म

रापत्तेः व्याप्तेरिति विकसत्कुड्मलभंग एव विपल्लवावयवलक्षणः इदं च वैशेषिकमतं नैयायिकम
ते तु कर्मणो वैलक्षण्येन दलकर्मणो तथात्वेपि कपालकर्मणस्तथात्वे बाधकाभावात् कारणाभा
व विभागजविभागस्वीकारः कपालकर्म द्रव्यानारंभकसंयोगविरोधिविभागाजनकं द्रव्यारंभक
संयोगविरोधिविभागजनकत्वादिति व्यतिरेकानुमाने च वैजात्यमपादेयमिति रहस्यं ॥ राम ॥

त॰ मु॰
टी॰
१९

ननु पुरोवर्तिनि इष्टतावच्छेदकराजतत्वाप्रज्ञाने कथं प्रवृत्तिरत आह प्रवृत्तिश्चेति स्वतंत्रोपस्थितेष्ट
भेदे तिरतणविशेषणत्वेनोपस्थितं यदिष्टं तस्य पुरोवर्तिनि भेदाग्रहादित्यर्थः तेन इदं रूप्यं तत्त्वरजत-
मिति ज्ञाने न प्रवृत्तिः रूप्यस्य भेद विशेषणत्वेन तत्वेनोपस्थितत्वात् तथा च स्वतंत्रतरूपस्थिति
विशिष्टपुरो वर्तरूपस्थितिरेव नकारणं तेन विपर्ययव समन्वतद्रूपे तथा लाघवान्नु पुरोवर्तिविशेष्य

प्रवृत्तिश्च स्वतंत्रोपस्थितेष्टभेदाग्रहात् नैयायिकमते प्रवर्तकं विशिष्टज्ञानं तेन भ्र
मः सिध्यति स्वमत अननुभूतपदार्थस्मरणेऽदृष्टेनयान्न दोषेण जन्यते १८

केष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन प्रवर्तकतेति नैयायिकमत आह नैयायिक इति विनाशा-
दोषेणेत्यर्थः नचादृष्टस्यनन्त्रियामकत्वेनेवोपपत्तौ यान्नु दोषस्य कारणत्वे प्रमाणाभाव
इति वाच्यं दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायोग्यत्वान्यायत्वात् स्वतत्रान्वयव्यतिरेकाद्व विधानाच्चै-
तिभावः यद्वा पतज्जन्मन्यननुभवाभावेपि जन्मांतरीयानुभवकल्पनया त्रपाणां रूदंडवक्रादिमाये

चाभक्तस्तिनिष्ठवैजात्यमेव संस्कारनाशकतावच्छेदकं तेनानुभवजन्यसंस्कारस्य प्रथमादि-
स्मरणेन नाशात् नोत्तरोत्तरस्मरणानुपपत्तिरिति हृच्यत्तिने तानं त्वस्याप्यापकधर्मतया न्यथासिद्धि
निरूपकत्वं चेत्यभिप्रेत्याह अनुभवेति समानेः कोटिद्वयसहचरितः विशेषा दर्शने संशयधर्मि
समानधर्मस्य तत्समानधर्मवत्तयावधार्य तत्तानं चत्तद्विषयं संशयो विपर्ययः
स्तमोनप्यवसाधस्य संशयो यथा समानधर्मवद्धर्मितानविशेषादर्शनकोटिद्वयस्मरणे-
पस्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानेजन्यते स एव संशयः विपर्ययस्तु समानधर्मवद्धर्मितानवि
शेषादर्शनेककोटिस्मरणेः शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानेजन्यते तत्राग्रहमतेऽदमित्यनुभ
वात्मकं ज्ञानं रजतमिति स्मरणात्मकं तेन ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयं तेनतरं जनत्वविशि
तावच्छेदेनकोटिद्वयान्यतरस्य तद्ज्ञायस्य तदवच्छेदकस्य तद्समानाधिकरणस्यवानिश्चयः विशेषा
दर्शनेति यदिंद्रियजन्योभ्रमः तदिंद्रियजन्यविशेषदर्शनस्याभावः तेनशंखः श्वेतः इत्याद्यनुमानिका
दिविशेषदर्शनसत्वेपि न भ्रमानुपपत्तिः अन्यथान्यथेति ज्ञानत्वेदत्ताणामन्यासते स्वनभ्युपगमादि

तत्त्वसिद्धं प्रसंशयलक्षणम्
तत्तत्प्रयोगतया एव ॥

ति प्र सं

व

तच्च द्विविधमित्याह तन्नूतन इति आद्यो जीवनादृष्टजन्येति श्वासादिक्रियाहेतुः प्राणपंचकसंचाररू
पकार्योन्नेयः द्वितीयेति निवृत्तिरित्यर्थः नच प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिर्मास्तामिति वाच्यं द्वेष
जन्येति तथाहि द्वेषरूपकारणान्वयविधानादस्मादहं निवृत्त इत्यभावविलक्षणप्रतीतेरिति

तन्मते अयथार्थज्ञानं द्विविधं संशयो विपर्ययश्च सुखं धर्मजन्यं दुःखमधर्मजन्यं इच्छा
इष्टसाधनताज्ञानजन्या द्वेषोऽनिष्टसाधनताज्ञानजन्यः कृतिस्त्रिविधा जीवनयो
नियत्नरूपा प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च आद्या जीवनादृष्टजन्या द्वितीया इच्छाजन्या तृतीया
द्वेषजन्या धर्मः श्रुतिविहितकर्मजन्यः अधर्मः श्रुतिविरुद्धाचरणजन्यः रामः

कं त्वर्थः श्रुतेति स्मृतेरपि श्रुतिमूलत्वात् स्मृत्युक्तकर्मणोऽपि श्रुतिविहितत्वादिति
यथा दर्शादिश्रौतं संध्योपासनादि स्मार्तं श्रुतिविरुद्धेति श्रुतिनिषिद्धेत्यर्थः यथा ब्रा
ह्मणो न हन्तव्यः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि ॥ रामाय नमः ॥

33

यनध्यवसायस्य किंस्विदिति विशेषतोनुल्लिखितनानाकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः किंस्विदि
दमिति ज्ञानस्य किंस्वित्वेन नानाकोटिकत्वेपि विशेषतोनुल्लिखितत्वात् किंस्विदयं पनसइति ज्ञाने
पि पनसत्वस्य विशेषतो भानेपि कोट्यंतरस्य किंस्वित्वेन भानादन्त एवास्य विपर्ययत्वं इदं च वैशेषि
करीत्योक्तं नव्यमते हि बुद्धिर्द्विविधा विद्या अविद्या चेति विशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानत्वं तत्त्व
गाहित्वं वा विद्यात्वं तद्भिन्नत्वमविद्यात्वं अविद्यात्वे विरुद्धप्रकारकत्वे समभिन्नत्वे च विशेषण

अनध्यवसायस्य किंस्विदिति ज्ञाने विशेषादर्शनाद्भवति अत्र यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः
स्यादित्ति तर्को विपर्ययमध्येन्तर्भावः तन्त्र नैयायिकमते त्वनध्यवसायो विपर्ययमध्ये प्रविष्टो
मतो न संशयादिना साधारण्यं निर्विकल्पकसंग्रहाय यथेन न्तू यथार्थता स्मृतिसंग्रहाय वानुभव
त्वानंतर्भावः नह्युह्यपतापालिखे पतितन हि पर्यित्वं हि तीयार्थः विद्या हि द्विधा प्रमात्वानुमानभे
दात् अविद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायभेदादिति तत्र तर्कस्याप्रमाणत्वात् स्वत
न्त्रमत आह अत्र पर्ययमिति वह्निमात्र पर्यनिर्वह्निः स्यात्तदा धूमवान् पर्यनिर्धूमः स्यादित्याकारः इम
मेव सर्वं तत्र तर्कस्याविपर्ययत्वं न्यायनये ज्ञानं हि द्विविधं यथार्थमयथार्थं च तत्र यथार्थत्वं निर्विक

न्या॰ मु॰
टी॰
१९

35

सिद्धांतस्त्वाभिप्रायेणाह कदंबगोलकेति उत्क्षेपणापक्षेपणेति तत्र शरीरावयवे पुहस्तादिषुत
त्स्वदेशस्थशल्यादिषु यदूर्ध्वदेशैः संयोगस्याधोदेशैर्विभागस्य च कारणं गुरुत्वप्रयुक्तसंयोगाधीने त
उत्क्षेपणं ते पुनरूर्ध्वदेशविभागाधोदेशसंयोगकारणं तदपक्षेपणं तत्र ऋजुद्रव्यस्याग्रावयवानाम
ग्निमदेशैर्विभागस्य मूलप्रदेशैः संयोगस्य जनकं कर्माकुंचनं तादृशद्रव्यस्याग्निमावयवानां मू
लप्रदेशाग्निमप्रदेशाभ्यां विभागसंयोगजनकं प्रसारणं अनियतदिग्देशसंयोगविभागकारणं ग

कदंबगोलकन्यायेन वा जन्यते" उत्क्षेपणापेक्षेपणाकुंचनप्रसारण[illegible]गमनानि
पंच कर्माणि उत्क्षेपणत्वादीनि जातयस्ततः गम ॥

मतं भ्रमणरेचनस्पंदनोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतनतमन्योन्यमनादिकं गमनांतर्भूतमेव ननु यं
गच्छति प्रयोगश्छीतीत्यादिव्यवहारउत्क्षेपणादिकमपि गमनांतर्भूतमास्तामित्यतआह उत्क्षे
पणत्वादीनि जातयइति तथा चानुगतव्यवहारत्वे तेषां जातित्वसिद्धौ तेषामेव भेदकत्वमिति सं
प्रदायः क्रियाततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशः ततः उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति पंच

गुण
न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः
१९

यथा वेगेनेत्यादि वेगो द्वितीयादिक्रियाजनकत्वमुपदर्शयता तत्र प्रमाणमुपदर्शितं भवति विशि
ष्टज्ञानेति तद्वद्विशेष्यकत्वप्रकारकत्वानिरूपणे विनिगमनाविरहादिति तेन प्राच्यवायुनाम्नीत्यादिना प्रत्यक्ष
दितिशब्दमात्रात्कारणोपपत्तिः अत्र शब्दो समवायीह्येवं प्रथमाकाशसंयोगो द्वलहयाकाशविभागो

वेगाख्यसंस्कारः आद्यक्रियाजन्यः द्वितीयादिक्रियाजनकः यथा वेगेन वाणश्चलतीति भाव
नाख्यसंस्कारो विशिष्टज्ञानजन्यः स्थितिस्थापकाख्यः कारणगुणक्रमजन्यः गुरुत्वकारणस्व
रूपजन्यं [illegible] नैमित्तिकद्रवत्वं जलतैलघृतस्वर्णादीनामग्निसंयोगजन्यं सांसिद्धिकद्रवत्वं
कारणगुणप्रक्रमजन्यं स्नेहः कारणगुणप्रक्रमजन्यः शब्दस्त्रिविधः संयोगजो विभागजः शब्द
जस्तत्र आद्यो भेरीदण्डसंयोगजन्यः द्वितीयो वंशादिदलद्वयविभागजन्यः तृतीयस्तु संयोगेन
विभागेन वा आद्यशब्दजनितेन शब्देन निमित्तवायुसहकृतेन वीचीतरंगन्यायेन गम

समवायीति विशेषः वीचीतरंगन्यायेनेति शब्दाच्छब्दान्तरं ततः शब्दान्तरमिति रीत्या कर्णविवराव
च्छेदेनोत्पत्तौ गृह्यते इत्यत्र शब्दस्य कदलीसमवसर्गणदोषपरंपराया कालविलम्बात् प्रथमशब्दा
नन्तरमेव सर्वदिगवच्छेदेन शब्दा उत्पद्यन्ते तत्र यदि ग्रामीणो वाऽग्रत्यादिगवच्छेदेनाधिकशब्दा

36

रित्यनुगतप्रतीत्या जातित्वीकारे तत्साधारणानुगतप्रतीत्या तत्साधारणापि जातिः कल्प्यते एवं रीत्या-
नेः कल्पनीयत्वान्निरूपाख्यप्रसंगादनवस्थितिः रूपहानिः रूपस्य हानिर्यथा विशेषेषु जातिस्वीकारे सा-
मान्यवतो द्रव्यकर्मभिन्नस्य गुणत्वापत्तेरतिरिक्तपदार्थत्वहानिः असंबंधो व्यक्तेः प्रतियोगित्वा-
न्यतरसंबंधेन समवायाभावः यथाभावः अत्रैवं बोध्यं जातिस्वीकारो ह्यनुगतप्रतीत्यनुरोधेन
व्यक्तीनामनन्तत्वात् व्यक्तेरेकत्वे त्वनुगततयैव प्रतीतेरुपपत्तौ न स्वीकारो निष्प्रयोजनः अत्र

जातिबाधकसंग्रहः नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमिति सामान्यलक्षणं सामान्यानि नि-
मान्येव अतींद्रियवृत्तीन्यतीन्द्रियाणि प्रत्यक्षवृत्तीनि प्रत्यक्षाणि ॥ राम ॥

याणां तु लक्षणे सत्यनेकत्वात्सैवानुगतप्रतीत्यनुपपत्तौ विशिष्टजातिस्वीकारो व्यर्थः जात्यो-
र्व्याप्यव्यापकत्वमिति व्यापकत्वदर्शनात् यथा पृथिवीत्वापेक्षया द्रव्यत्वं व्यापकं तदपेक्षया व्याप्यव्यापकभावः गोत्वा-
श्वत्वयोस्तु नेति व्यापकभावः जातित्वव्यापकस्य द्वयोः रूपस्य संकरस्य संभवान्नजातित्व-
भावः स्पष्टमन्यत् नित्यत्वे सतीति सत्यन्तं संयोगविभागादिवारणाय परमाणुत्वादिवारणा-
य परमाणुत्वादिवारणाय विशेष्यं तत्रापि समवेतत्वमभावादिवारणाय तन्निरस्तमिति सामा-

व्यापकं सकलतात्पर्येत्याधिकदेशवृत्ति व्याप्यं न्यूनदेशवृत्ति द्रव्यत्वादिवद् तत्र पृथिवीत्वापेक्षया
धिकदेशवृत्तिः सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तिरुभयरूपं व्यक्तेरभेद इत्यादि यस्य व्यक्तेरेकत्वं तस्याभेदः सत
जातिः तुल्यत्वं समानत्वं सर्वव्यापित्वं केवलत्वं यत्र यस्याने यत्रान्योन्याभावः अतिरिक्तत्वं तथा च घटपदा

पृथिवीजलतेजोवायुमनोवृत्तीनि कर्माणि सर्वाण्यनित्यानि मूर्तीन्द्रियवृत्तीनि मूर्तीन्द्रिया ॥
णि अन्यत्र वृत्तीनि समवेतानि अथ कर्मोत्पत्तिप्रक्रिया संयोगेन नोदनाभिघाताद्वा कर्म जन्यते द्वि
तीयादिक्षणे तस्मिन् क्रियाक्रियातो विभागः विभागात् पूर्वसंयोगनाशः ततः उत्तरदेशसंयोगो
त्पत्तिः ततः कर्मविभागयोर्नाशः सामान्यं त्रिविधं व्यापकं व्याप्यं व्याप्यव्यापकं च व्यापकं सत्ता
व्याप्यं घटत्वादि द्रव्यत्वादि व्याप्यव्यापकं च व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः रूपहा

कलशपदार्थेनावच्छेदकभेदाभावः संकरोऽपयोरन्योन्याभाववद्भिन्नत्वे सति तदुभयवदभि
न्नत्वं तदुभयं तदन्यतरद्वा न जाति यथा भूतत्वमूर्तत्वे तयोरन्योन्ययोगितामनसोस्तदुभयवदभि
न्नत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टयस्यातदभिन्नत्वात् अनवस्थितिः सर्वजातिषु जाति राम ॥

त॰ सं॰
टी॰
२०

39

मूर्तत्वरूपविरुद्धत्वादिकमपि संयोगाविशेषाद् इत्यपि मेतन्नाह एवमिति योग्यानुपलब्धेति पदं भावप्रतियोगितद्व्याप्यतायावत् सतियोग्यानुपलंभकसमवहितासति योग्यानुपलब्धिपथे संभवति तत्र सोभावः प्रत्यक्षः अन्यत्र घटेऽपि आयतियोग्यानुपलब्धिर्न संभवति नचेत्स्यंः यथाम्भतलेघटः

एवमन्यदपि बोध्यं ॥ अभावो द्विविधः संसर्गाभावोन्योन्याभावश्च आद्यस्त्रिविधः प्रागभावो ध्वंसः सत्ताभावश्च प्रागभावो विनाशी अजन्यः ध्वंसो जन्यो विनाशी अत्यन्ताभावान्योन्याभावौ नित्यावविनाशिनौ च योग्यानुपलब्ध्याभाव प्रत्यक्षः अन्यत्रत्वतीन्द्रियः अयथमाकथ्यते साचतविधा सप्तलानुमिति उपमिति शाब्दरूपा ॥

भावधरदत्त

^ व्याप्यच्चैन्द्रियसंयोगातिरिक्तद्योपलंभकानिशालोकसमवधानाहीतितत्साहितत्वदानुपलंभेवराभावः प्रत्यक्षः पिशाचाभावस्त्वतीन्द्रियः सतियोग्युपलंभकस्योऽद्भूतरूपस्याभावात् एवमन्यत्रापि यथा नभवमह्य ॥

मत्वइति ननु तेषामपि भेदाभावे तेषामपि कत्वेन तद्वाच्यत्वादिस्यत इत्याह तेषामिति वै धर्म्यव्याप्यत्वा
त स्वतो व्यावृत्तत्वादित्यर्थः तेन भिन्नत्वानेन नित्यद्रव्यसमवायो न तन्माह संयोगस्येति तत्र समवायेन
माणं अनुमानं विषयेति शेषः विशिष्टबुद्धेर्वैशिष्ट्यविषयत्वनियमादिति भावः रूपवर्णादिरूपादिपद
ति सहव्यवहृतयोर्व्यावृत्ताविशेषणाः तेचव द्रव्यो नित्यप्रतीतिंदियाश्च मत्वपे प्रमाणत्वं नाभेदप्तेस्तीति
यते तेषां वैधर्म्यव्याप्यत्वादिति स्वसंबंधभिन्नो नित्यसंबंधः समवायः तेन स्वरूपसंबंधस्य संयो
गस्य च निरासः [illegible] इह घटे रूपमिति प्रतीतिरत्र प्रमाणं नैयायिकमते समवायः मत्वहः
भवति तत्रानवस्थानात् परिशेषकारणवर्णादीनि द्व्याणि संति आलस्यादयो गुणास्त्वपि संति
कथं नैवमादिमैवं ग्रंथकारेण दृष्टं किंतु तेजोभावः स्वर्वर्णतेजएव आलस्यं कृत्स्नभावः
इत्यादि परिग्रहः आलस्यादीन्यादिपदगृहीतत्वादिपरिग्रहः तेजोभाव इति उक्ततानुमितभ्रत्नरू
पालोकाभाव इत्यर्थः स्ववर्णतेजएवेति न च पीतरूपवत्त्वानुपपत्तिः तदुपष्टंभकपार्थिवभागेऽ
वतद्गुणग्राह्यत्वनवाति संयोगेऽसति पीतरूपवत्तानुपपत्तिः इदवीभ्र तत्स्वर्णरूपतेजः संबंधस्य त
त्र मतिसंबंधकत्वोगीकारात मलसंयोगस्येवाग्निसंयोगेपि पदादिपीतरूपनाशोत्क्रमभावः

शब्दमात्रवृत्तिजातीतरेति शब्देतरावृत्ति जातीतरेत्यर्थः शब्दभिन्नगुणावृत्तिजातीति पर्यवसितोऽर्थः
शब्दवृत्तीति तेन शब्दत्वमंदत्वतारत्वसंग्रहः यद्यपि घटपटादीनां संयुक्तसमवायेन ग्रहः संभवति
तथापि गुणत्वग्रहार्थं संयोगस्य मन्यासन्निकर्षमात्रव्यापक सुरभि चंदनमिति इति चंदनत्वे उ-
चत्वः संयोगसत्वेपि सौरभांशे सन्निकर्षः पेक्षणीयः अन्यत्वविषयतायाः सन्निकर्षनियम्म

शब्दमात्रवृत्ति जाती तु गुणकर्मवृत्तिजातीनां प्रत्यक्षे समवेतशब्दस्य समवायेन शब्दवृत्ति
जातेः समवेतसमवायेन विशेषणतया स्वस्य समवायस्य च ग्रह लौकिको पर्यायात्
न लक्षणयास्मरामि चंदनमितिचाक्षुषज्ञाने ॥ राम ॥

त्वात इति ज्ञानलक्षणस्य सन्निकर्षस्य हेतुत्वादिरूपयोरभज्ञानरूपमन्यासनेन्यत्र हृदि इति भावः यद्यपि
वस्तुषः संयुक्तसमवायो व्याप्तिसौरभेन व्याप्तिस्य नस्य चाक्षुषविषयतानियामकः तथा स
तिनहृ ति लौकिकसन्निकर्षत्वे न तत्र तस्य लौकिकत्वापत्त्या हृदयपश्यामीतिवत
सौरभं पश्यामीतिमत्यापत्तिः ज्ञानलक्षणयैव चन्दनम् ह्यं जानामीति चदविषयकोताज्ञानानुव्य

भा

५१

रामः

निर्विकल्पकमिति इदं चातीन्द्रियं विशिष्टबुद्धिरूपकार्यानुमेयं ज्ञातोऽन्यादि वदत्तत्वकमनसां द्रव्य
ग्राहकत्वमपि इतरेषां न द्रव्यग्राहकत्वं स्वीकरोति न्यायेनाह अलौकिक इति ज्ञानलक्षणमनन्त्य

तत्कारणानि प्रमाणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् तत्र प्रत्यक्षं द्विविधं निर्विकल्प
कं सविकल्पकं च प्रत्यक्षकरणानि षडिन्द्रियाणि घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि एतानि सं
निकर्षसहितानि प्रत्यक्षं जनयन्ति सन्निकर्षश्चालौकिको लौकिकश्च अलौकिकस्त्रिवि
धः ज्ञानलक्षणसामान्यलक्षणयोगजधर्मभेदात् लौकिकः षड्विधः संयोगः संयुक्तसम
वायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणता चेति संयोगे
न द्रव्यग्रहः संयुक्तसमवायेन द्रव्याश्रितानां गुणकर्मद्रव्यवृत्तिजातीनां प्रत्यक्षं संयुक्तसमवेतसम

द्यार्थविषयकं ज्ञानं सामान्यलक्षणं सामान्यविषयकं ज्ञानं योगजधर्मः योगाभ्यासजन्यः इह
विशेषः शब्दानित्यादि शब्दान्यगुणाः कर्म च द्रव्यवृत्तिजातयश्चेति शब्दस्य समवायेनैव ग्रहात् तद्वृ
त्ति

रकत्वेऽपि स्वरूपद्वयमिति ज्ञानं रक्तत्वप्रकारकं दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यकं दण्डत्वावच्छिन्नप्रकारक पुरुषविशेष्यकं ज्ञानं तच्च पुरुषो विशेष्यः विशेषणं दण्डः तत्र विशेषणं रक्तत्वं रक्तत्वांशे विशेष्यो दण्डः विशेष्यतावच्छेदकं दण्डत्वं इद ... प्रतियोगिता तत्त्वप्रकारक प्रभयः
मेव प्रतियोगित्वं तथा च रक्तत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानं रक्तत्वाभावप्रकारकरक्तत्वप्रकारके दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यकनिर्णयो हेतु
रिति भावः ४

त-म-टी-
२२

भासमानेति प्रतियोगित्वं स्वरूपसंबंधविशेषः तत्र सप्रकारकज्ञानत्वमेव विशिष्टज्ञानत्वं त
थाच विशिष्टज्ञानस्य सविकल्पकत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्याव्याप्तिरित्यत आह सविक
ल्पकमेवेति विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं सविकल्पकमेव तस्यापि सप्रकारकत्वादिति भावः
ग्रंथे इतीति यत्र चावेशावगाहनावच्छेदकीभूत तद्वत्त्वप्रकारकज्ञानं हेतुः विशेषणतावच्छेद

भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं पर्यायं चेदं तज्ज्ञाये विशेष्यत्वं चेदं तत्वं प्रकार भास
मानवैशिष्ट्यं तयोः समवायः तस्य प्रतियोगित्वं चेदं तत्वं सविकल्पकमेव विशिष्टवैशिष्ट्य (वैशि)
ज्ञानं दण्डपदेऽपीत्यत्र चेदं दण्डत्वविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं पुरुषे भासते यद्यपि ज्ञानमविशि
ष्टात् विशिष्टसंनिकर्षेण चेदं चेदं त्वमिति निर्विकल्पकं राम ॥

कोऽशोस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकं दण्डवानिति ज्ञाने दण्डत्वधर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वनियमो
हेतुः दण्डीरक्तो न चेति संशयेन तदनुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् चेदं चेदं त्वमिति उभयोरपि
त्वमेव भानमिति बोधनायेतरेतरद्वन्द्वः ॥ राम ॥ (चत्वर्थे ३)

43

सामान्यलक्षणयेति शेषं चरमेति घटत्वप्रकारकज्ञानरूपघटत्वसामान्यलक्षणया च घटत्वेन रूपेण
यावतां घटानां भानं उभयोर्ज्ञानरूपत्वे विषयद्विषकं ज्ञानं तस्यैवास्या द्वितीयात् तत्प्रकारकज्ञानं तदाश्र
याणामिति भेदः आद्याया विषयेणासंबंधो विषयतैव द्वितीयायास्तु स्वविषयसामान्यवत्त्वमेव द्वि
तीयपक्षे ज्ञानजनने सामान्यलक्षणारूपं ज्ञानं यदिंद्रियजन्यं तत्सामग्र्यपेक्षणीया तेन विनश्यद
वस्थालोकसन्निकर्षादिना घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं न सामान्यलक्षणया यावद्घटज्ञाने योगजध

सामान्यलक्षणया घटत्वेन रूपेण यावद्घटज्ञानं योगजधर्मेण योगिनां सर्वज्ञानं न च निर्वि
कल्पके विशेष्यप्रकारतादिरहितं वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानं सविकल्पके सप्रकारकं ॥ग्र

र्मेणेति स च धर्मस्तपयमानः स्वरूपसंबंधेन सर्ववस्तुसंबद्धरूपवोत्पद्यते सर्वज्ञानमिति यमेंद्रि
यस्यपयोग्यं तेनेंद्रियेणानमपहरांतेष्ववधानेपि च ज्ञानमित्यर्थः नन्वपरमाणावपि तीद्रियपदार्थ
ज्ञाने न दृष्टमाचार्यैः यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलंघनात् दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे
श्रोत्रवृत्तितेति विशेष्यप्रकारादिरहितमिति विशेष्यत्वप्रकारत्वानिरूपकमित्यर्थः वस्तु
स्वरूपमात्रज्ञानमिति वस्तुनो विशेष्यत्वेनाभिमतस्य स्वरूपतो ज्ञानमित्यर्थः निरवच्छिन्नवि

त॰ म॰ टी॰
२२

वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेनेति युक्तं विपरीतभ्रमविषयः वह्नित्ववन्निष्ठविशेष्यतावन्निष्ठप्रकारतानिरूपितनिरूप

कभावाभावे न वह्नित्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वं वह्नित्वप्रकारतानिरूपकत्वं यांज्ञाननिष्ठपोरवच्छेदकाभावाभावात् वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वे न च्छिन्नव

त्ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वविरहात् स्वतस्त्वमिति तत्वात् विषयकजन्यज्ञानादिरि
र्थः तच्चानेन ग्रंथेन दर्शितं ग्रंथे चरोच्चरमहं ज्ञानामीत्याकारकमित्यर्थः वेदच्चतः सन्निकर्षेच

ज्ञानांतरवत् स्वतः प्रामाण्यग्रहः इति त्रयो मीमांसकाः तन्नरुह्मते पंचदश इति ज्ञानं वि
षयं प्रात्मानं ज्ञानं प्रामाण्यं च गृह्णाति मुरारिमिश्रमते ग्रंथेनोक्तं इति ज्ञानानंतरं च
रमहं ज्ञानामीत्यनुव्यवसायः तेनैव प्रामाण्यग्रहः

रितभ्रामनन्याए वृत्ताल्ततानमामाण्यविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वादिति भावः मिश्र
मतइत्ती अनुव्यवसायेन च रचरत्वयोस्त द्विशिष्टस्य चोपनीतत्वाद्विशेष्यत्वप्रकारकत्वयोस्त्रा
पस्थितत्वयोरवभासात् प्रमाणं अनुव्यवसायेनेत ग्रहइतिभावः   राम   ॥

ह्रित्वप्रकारकत्व स्थैर्यमा
त्वंताटप्राभ्रमेनात्नीतिभा
वः १ न च धंचदेयटमह
ज्ञानामीत्याकारकज्ञा
नस्य ह्राद्यषपुत...
तया तज्ञ सत्र द्वे... नरा।
नत्त्र हतमामाण्यं नांभा
नर्थीकारेः त्रिकपटवदा
दनामपिभानस्यादिना
त्याथांवयानुपवानिरेकाभ्यां
वट्टच्च ह्ल: संयोगादेर्तत्व
तेपत्ता म तत्र प्रामाण्य
विषयक मति~~कार्यकार~~
स्त्वात्वावच्छिन्नं प्रतिका
र्यकारणभावस्य...
वअनिमसंगवारणसंभ
वतीत्सप्रायवानादष ठ
वस्त संनिकर्षेति २

२३

ननु माप्यमिद्धवत्साधयानीत्येनत्तेनम हूत्यसंभवे न प्रमाणनिश्चया व्यपदेशे विशिष्य निकपवक्षा या यीनत्व तत्रेरुक्तं । तानं प्रमा ... प्रामाण्य कथ वलाय ज्ञान सजातीयत्वान्न व्यवसाय न तु इत्य नु
माने नगृहीतप्रामाण्यकावादसाधायीत ज्ञाने न प्रवृत्तिः संभवे न ... प्रामाण्य निश्चयस्यापि परंपरयो ... तदा ज्ञानवेनेति प्रामाण्याभावाप्रकारकप्रामाण्यप्रकारकज्ञानविशि
ष्टचरतामत्वापप्रवृत्तिन्न न कतावच्छेदकत्वे प्रामाण्यप्रकारकज्ञानविषयचेट ज्ञानत्वापेक्षायामो ... लाघवाद प्रामाण्यज्ञानमाहेति ज्ञानत्वेनैव प्रवर्तकत्वमिति भावः ९

ततः विशेषणज्ञानानंतरं परतः परत एव ततज्ञानविषयकज्ञानं न प्रत्येतेवेत्यर्थः ततो घट
मह ज्ञानामीति इदं च ज्ञानत्वस्यकर्षचिदुपस्थितो ... ज्ञानत्वेनिर्विकल्पकमपि
बोध्यं विशेषदर्शीनानंतरं प्रमात्वज्ञाप्यस्तत्वम्प्रवृत्ति ... ज्ञानानंतरं न च समाने विषये
प्रमात्वसमव्याप्यावत्त्वत्वात् कथमन्यमिति रितिवाच्यं उपनीतभानसामग्र्याः सर्वतो दुर्बलत्व

ततो घंचघटइति विशिष्टज्ञानं ततपरतः प्रामाण्यग्रहः इति नैयायिकाः यथादौ घंचघटइतिव्य
वसायः ततो घटमहं ज्ञानामीत्यनुव्यवसायः ततः प्रामाण्यप्रामाण्ये इति कोटिद्वयस्मरणं घट
वति घटइंदं ज्ञानं प्रमानं वेति प्रामाण्यसंशयः ततो विशेषदर्शनानंतरं प्रामाण्यग्रहः इदंज्ञा

यानुमितिस्तत्वादेवाधकाभावात् प्रमचेति प्रमप्रामवादिनी तदृतिनत्यकारिके तियावत् न चेद
प्रामाण्यग्रहस्याऊत्रोपपेतः नप्रवृत्तिकथं स्यादेव प्रवृत्तिजनने तत्स्वेव विनाशात् ज्ञाने
वेन प्रामाण्यज्ञानास्कंदितज्ञानत्वेनैव प्रवर्तकत्व प्रामाण्यग्रहस्यानुपयोगाच्चेति वाच्यं ईद
शप्रामाण्यानुमितौ तदुत्तरव्यवसाये तत इच्छोतो प्रवृत्तिसंभवात् अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यसं
शयनिरूपतयाप्रवृत्त्यसंभवात् प्रमत्वा प्रामाण्यसंशयपूर्वकाएव प्रामाण्यग्रहप्रकारो दर्शितः त

विशिष्टविशेष्यताचटत्वप्रकारत्वयोनिरूप्यनिरूपकभाव नियम इति घटत्ववत्विशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारतानि ह

प्रत्यक्षप्रामाण्यनिश्चयस्याप्रामाण्यसंशयनिवर्तनेनोपकत्वं चवत्व वृपि शिष्येक त्वा वच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्वरूप प्रमात्वं भवतिइत्यभिप्राये एतद्‌ तद्वेतिपयोगादेव
प्रमात्वेचेत्यर्थः ९

अवहाया नवव सायपीमयेवर्थः २

संशयस्याप्रामाण्य १

प्रामाण्यनिश्चयाभावे २

विषयतिघटपोर्घयोर्विषय तयेनिरूपाणि रूपक भावः ज्ञाननिष्ठयोरुभयो र्निरूपकत्ववोरवच्छेद्या वच्छेदकभाववृत्तिनियामकवृत्तिविशेष्यता निरूपकत्वाघरूपत्वत् द्विशेष्यकावच्छिन्नत विशेष्यप्रकारतानि रूपकत्वत्स्वरूपत्त्विशिष्ट प्रकारताकत्वंत्प्रकारकप्रमात्वेप्याचटत्व व

संशयात्मकत्वात्

अयथार्थत्वं

ननु विशिष्यवक्ता ज्ञानं प्रामाण्यनिश्चयाभावे ... इत्यत आह निर्णय ...

४६

ता विधेयत्वनियमात् न घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वमेव घटत्वप्रकारकज्ञानताव्यापकतावच्छेदकमस्ति वितावांघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानभूतो व्याप्तानिघटत्वप्रकारकमुभयः
घटत्वप्रकारकत्वासामानाधिकरण्येन व्यभिचारात् इत्यागुक्तपरिशेषोऽनुमानस्थले इत्यवोधसहकृत्तेन परामर्शेन व्यापकतावच्छेदकव्याप्यरूपेणापि सिद्धे इष्टत्वापत्ते घटत्व
कारकतामव्याप्यघटत्वप्रकारकज्ञानतावानहमिति मर्षेन घटत्वप्रकारके घटाभिन्नविशेष्यकेनभवतीत्यवोधसहकृतेन घटविशेष्यकघटप्रकारकज्ञानवानहमित्यनुमिते

अनुमितित्वं जातिरिति अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायसिद्धेति शेषः तज्जन्यत्वे सतीति भवति च परामर्शो विशेषणज्ञानविधया हेत्वादिज्ञानजन्यत्वज्जन्यानुमितिजनकस्य हेतुतानादीत्यादिपदात् साध्यज्ञानाभावज्ञानयोः संग्रहः हेतुज्ञानसाचारत्वाभिव्यक्तिप्रसंगस्य परामर्शरूपव्यापारेणैव निरसनीयः व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः नच वह्निव्याप्यो धू

कारणं

ज्ञानं तत्कर्मधार
पक्षधर्मताज्ञानघटि
व्याप्तिप्रकारक
मिति ४॥

अनुमितित्वे ज्ञानि व्यापारवद्साधारणं कारणं व्यापारश्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः हेतुज्ञानादिकारणे परामर्शो व्यापारः परामर्शश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं यथा वह्निव्याप्यधूमवानयमिति

सोऽयमवानुपर्वत इति ज्ञानस्यापि तादृशपक्षधर्मताज्ञानत्वात् तिप्रसंगः व्याप्यवह्नित्वप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि णोपस्यैव विवक्षितत्वात् अस्मद्भुतलेवते च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानवच्छिन्नवह्निना निर्णयत्वानिवेशाच्च संशयव्युदासः नत्वं च विरोधे सर्वथा नवह्नित्वप्रकारतानिरूपितव्याप्यवह्नित्वप्रकारतेत्यादिरूपेणतादृशविलक्षणज्ञानबोधनायैवम्

ताधकाभावे नतथा
चघटविशेष्यकत्वे
शेष्टघटत्वप्रकारक
त्वेरूपसामाना
धी क्लिपतेइत्याषा
धेनाहघटत्वप्रकार
कज्ञानेचघटभिन्नवि
शेष्यकत्वेनिरूवं च
क्लिष्टयन्तपर्यवसा
त्तुटिरपं ४

४७

२४

ननु नैयायिकमते प्रमेयं ज्ञानं प्रमाणफलमनुमितिजनकत्वादिघटितमितिचेत्प्रामाण्यग्रहत्वायुग्मतात्वेनज्ञानविशेषकानिनिलाप्रमाणं ग्रहोतेइति नदाम्युपगमोपिसिद्धइतिसिद्धसाधनं स्यादित्याशंक्या
ऐवेतिज्ञानविषयकानुमितित्वं प्रामाण्यविषयकानुमितित्वात्प्रामिमितिभावः १

ज्ञानस्याप्रतीतिविषयत्वेनेति निर्विकल्पकस्याप्रतीतिविषयत्वेन निष्प्रकारकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षत्वमतिवंधकत्वेक
ल्पनीयेत्वावेवेन ज्ञानत्वेनैव प्रतिवंधकत्वकल्पनमितिभावः यथा ज्ञानमन्नमेयं तत्प्रामाण्यमन्नम
यं भवत्येवेत्यत्वयः येनज्ञानानुमितिः सैव प्रामाण्यानुमितिफलितोर्थः घटत्वप्रकारकज्ञानवानि
ति घटत्वप्रकारकज्ञाने घटाभिन्नविशेष्यकत्वबाधसहकारेण घटविशेष्यकघटत्वप्रकारक

अहमनेनज्ञानस्याप्रतीतिविषयत्वेनज्ञानमनुमेयं यथा तथाभवत्येवप्रामाण्यं यथायं घट इति ज्ञा
नानंतरं घटे ज्ञानतानुत्पत्तेः ततो ज्ञानो यथा घट इतिज्ञानत्वाश्रयत्वे ततो व्याप्त्यादिप्रत्य
ज्ञानेनतंज्ञानानुमाने यथाहं घटत्वप्रकारकज्ञानवानुघटत्वप्रकारकज्ञानेत्वाज्ज्ञाव तंव
तैवतस्य धर्मधर्मिविषयकत्वेनप्रामाण्यानुमानं इतिश्रीतत्मादीशभट्टाचार्यविरचिततर्क
वतेप्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः शब्दार्थतिकरणमनुमान

ननवैनैवसिद्धेरिति व्याप्तिग्रहोपायप्रकार
क ज्ञानतावानुमानप्रकारकज्ञानवानितिसामान्यतोग्राह्यो नावतैव उत्तरबाधसहकृततादृशव्या
प्तिग्रहेणैव धर्मधर्मिविषयकत्वेनधर्मप्रकारकत्वधर्मिविशेष्यकत्वेनज्ञानतापाश्रतदीयतानिया

ननुज्ञानतायाघटप्रवत्त्वाद्युत्तेहेत्वाश्रयानतिरूपासिद्धइत्याशंकाज्ञानतयात्मेतिमयाज्ञानइतिज्ञानतया
साकमात्मनोपिसंबंधावगमादात्मन्यपिज्ञानतासरूपसंबंधेनवर्ततइतिनस्वरूपासिद्धिरितिभावः १

नव्यज्ञानमाने घटत्व
प्रकारकज्ञानवानहमि
त्येवानुमितिर्भवतिन
तुघटविशेष्यकघटत्व
प्रकारकज्ञान
वानहमित्याकारानयाघा
नुमित्याघटत्वप्रकार
कत्वमेवज्ञानविशेषण
तयाविषयीक्रियतेनतु
घटविशेष्यकत्वमपि
घटत्वप्रकारकत्व
रूपंप्रामाण्यंतादृशा
प्रामाण्यस्यघटत्वप्रका
रकस्यानुमितेरेव

एकज्ञानतायाअवच्छेद
कत्वात्व्यापकत्वावच्छे
दकरूपेणैवव्या

स्वसत्त्वहितमपत्रे

ने. म.
टी.
२५

व्यधिकरणत्वस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वोक्तौ संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणीभूततद्गुण
वृत्तित्वाद्व्याप्तिर्न तादृशस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वोक्तौ च संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगा
भावस्य प्रतियोग्यनधिकरणद्रव्यवृत्तित्वेन प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वविरहादिति परास्तम् ननु व
ह्निहृदोभयाभावस्य सत्त्वाद्व्याप्तिः न च हेत्वधिकरणस्य वह्निरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वाद्दोष इति वा
च्यं द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना

न्नाभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यपि न ॥

सामानाधिकरण्यस्य वाच्यत्वे पर्वतो वह्निहृदोभयत्वावच्छिन्नानधिकरणस्य धूमवतोपि सत्त्वाद्धू
मेऽव्याप्तिवारत्वादिति चेन्न साध्ये तादृशाभावप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य साध्यतावच्छे
दके वा तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षणात् तथा च द्रव्यस्य साध्यतावच्छेदकतादृश
स्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वाच्यम् एवं च दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ स्पृहेदत्वेन साध्यता
वच्छेदकानां तन्नह्यतिरिक्तत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न दोषः ॥ राम ॥

५७

समानाधिकरण्येगृहे सतीति अभिव्यागृहे सतीत्यादिरूपसत्त्वं अनुभवोत्पत्तेः इति ततस्तत्समा
नाकारसंस्कारोत्पादे सतीतिशेषः धूमेदृष्टे सतीतिशेषः धूमेदृष्टे सतीति धूमदर्शनहेतोर्हेतोर्धूमस
त्वधाने सति ततश्चेति धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिस्मृतिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रका
राहैमहानसादौ धूमवह्निसामानाधिकरणग्रहे सति धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवोत्पत्ते त
तः कालान्तरे पर्वते धूमे दृष्टे सति व्याप्तिस्मरणं ततश्च विशिष्टवैशिष्ट्यानेवह्निव्याप्यधूम
वानयमिति तृतीयज्ञानं लिंगपरामर्शः पश्चात् सहितेन तेन पर्वतो वह्निमानित्यनुमिति
र्जन्यते व्याप्तिग्रहे तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वसाध्यसामानाधिकरण्यं त
त्वायं संयोगवान् द्रव्यत्वात् इत्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणात्य

न्तनिरूपणादित्यर्थः तृतीयेति प्रथमं व्याप्त्यनुभवस्ततः स्मरणं ततः परामर्शस्तु तस्माभिप्राये
ण ततसंयोगस्या [illegible] व्याप्यवृत्तित्वेन तद्वत्यपि किंचिदवच्छेदेन तद
त्यन्ताभावसत्त्वादिति कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिरतस्ताह प्रतियोगिव्यधिकरण

हेतुसमानाधिकरणेति प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणेत्यर्थः तेनप्रति योगि

न:मु:
टी:
२९

विरहविशिष्टानां पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारनिर्णयाभावइत्यर्थः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्ये-
काकारकसमूहालंबनात्मकसिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमनुमिनुयामीतीच्छासत्त्वेनुमितेरुत्पादाय पक्षइष्कृता
नं सिद्धौ विशेषणमिति हि सत्त्वपाटश्योच्छाया अनुमितौ तस्यामेव विषयसिद्धित्वादाशंक्य वेत तौ ते नि-
कानेन सिद्धिसत्त्वे एतद्रूपं पर्वतो वह्निमानेन ज्ञायतामितीच्छासत्त्वेपिनानुमितिः प्रत्यक्षस्याप्यात्मकसिध्या
पि इच्छाविषयसिद्धेः भवति च प्रत्यक्षात्मकसिद्धिसत्त्वे घ्राणादिसामग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षानन्यज्ञानेनायतामिती
च्छाकत्वे त्वमिति अतएव धूमेव वह्निमन्तमिनुयामितीच्छासत्त्वे सति चालोकपरामर्शेनानुमितिस्यात्

स्वार्थं परार्थं च तत्स्वार्थं पंचावयवसाध्यं ॥ राम ॥

गोछाया धूमलिंगकपरामर्शसत्त्वेन धूमलिंगकानुमित्युत्पत्तिसंभवेन विषयसिध्यसंभवात्
सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं दैशिकविशेषणतासमवायश्चैतत्सामानाधिकरण्यसंबंधेन
समवायसंबंधेनानुमितौ समवायेन परामर्शः दैशिकविशेषणतया च पक्षतानाहेतुः धूमपरामर्श
नाशोत्तरत्याधिकरणत्वाणानन्तरक्षणावृत्तिकानुमितिं प्रति धूमपरामर्शः कारणमतो नालोकपरा
मर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारः ॥ ॥

ननु कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य पृथिवीत्वादिव्याप्यत्वाद् वह्नित्वानवच्छिन्नकारणत्वपृथिवीत्वादिकारणं पटस्य तद्रूपाभावकंबुग्रीवादिमद्भावस्याद्रव्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं न तु कंबुग्रीवादिमत्त्वं तत्र समनियतनानाधर्मस्यानवच्छेदकत्वादतो निव्याप्तिरतत्राह कंबुग्रीवे
नि १

कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिबलात् तद्रूपधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांगीकारात् तत्र धर्माव-
च्छिन्नसाध्यकव्याप्तिकाले एवातिव्याप्तिः प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्र-
तियोगिसंबंधितदन्यत्वेन संबंधसामान्येन संबंधत्वनिवेशो ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ ज्ञान-
स्य विषयतासंबंधेन सर्वसंबंधित्वात् रूपाद्यभावस्य वनस्थत्वात् रूपस्य देवाधिकरणे गगनेके-ना-
पि संबंधेनासत्त्वात् तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिः यत्किंचित्संबंधेन संबं-

यत्तत्ता च सिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावः शब्दमानं हि विधेयं ॥

धित्वनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादावपि समवायादिसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधित्वादव्याप्तिरि-
ति निरस्तं कालिकसंबंधेन साध्यतायां कालिकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकमहाकालान्य-
त्वविशिष्टघटत्वादिविशिष्टसंबंधेन महाकालस्येति न कालो घटवान् कालपरिमाणादि-
त्यादावव्याप्तिः कालिकविशेषणतात्वेनैव संबंधेतान तद्विशेष रूपेणापीति महाका-
लमात्रवृत्तिविशेषणतया घटादेः साध्यत्वे महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेस्तेन संबंधेनापि
कालाप्रसिद्धावपि न दोषः अन्यत्वं पल्लवेन सिषाधयिषेति एवं च तद्वह्निमान् पर्वतस्यापाका-

यत्र साध्यव्यतिरेकेति मूलं तत्प्रतियोगिसाध्यकं केवलान्वयि तच्चाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वं यत्र प्रमावेवृत्ति इति संयोगाभावस्य केवलान्वयित्वार्थं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं विशेषणं देयं तच्च प्रतियोग्यपि देयवृत्ति करणवृत्तित्वं संयोगाभावाभावः संयोगः स च प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति एवेति प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात् तत्त्वाभावत्वप्रतियोगि संयोगाभाववृत्ति केवलान्वयि प्रतियोगिसंयोगवृत्तित्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं ल्लेप रणवृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यक केवलान्वयि इति फलितः प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिसंत्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं केवलान्वयि वृत्तिवाविवदणीयमुक्तमिन्यस्यवृत्तिमत्त्वविशेषणं न देयः ।

तत्वान्वितसाध्यस्य दृष्टान्तान्यतरासंबंधे न पक्षमात्रविशेष्यकबोधजनकत्वं निगमनत्वं तन्तीयां तेन हेतुप्रयोगाभ्युत्तरमप्रसिद्धः एवमन्यदेवी प्याणि हेतुत्वलापत्वं इतिरुद्वदिनसामानाधिकरणबोधापादाहरणेऽसमर्थं नतेनोक्तेवः अधिकमस्त्युक्तेन चिंतामणिदीधितिप्रकाशादौ द्रष्टव्यमित्यादिनानेति सावधारणप्रवधारणीयमाह नन्वेवमिति अभिधेयत्वस्य स्वरूपेच्छाविषयत्वस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धेरिति

केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकिभेदात् यत्र साध्यव्यतिरेको नऊह्यास्ति स केवलान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र अभिधेयत्वस्य साध्यस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धेः यत्र साध्यप्रसिद्धिः पक्षातिरिक्तेनास्ति स केवलव्यतिरेकी ॥ राम ॥

वस्तुमात्रस्यैवेश्वरेच्छाविषयत्वादिति भावः पक्षातिरिक्ते इति जलादिचतुर्दशभेदस्य पृथिवीव्यतिरिक्तेऽ-भावादिति भावः ख्यातिश्च व्यतिरेको यथा यत्र साध्यसंदेहेन पक्षातिरिक्ते साध्यहेत्वोरग्रहादन्वयस-हचारग्रहासंभवेनान्वयव्याप्तिग्रहासंभवात् ॥ राम ॥

२७

प्रतितेतिपत्तानावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधस्तादृश्याभेदस्य तत्संबंधेन विशेष्यताभिन्न॰
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजनकवाक्यत्वं प्रतिज्ञात्वं अभिधत्वांतेन निगमने प्रतिज्ञादेत
प्रसक्ते पंचनातिव्याप्तिः एवमवयवांतराघटकत्वमपि निवेश्यं नातो निगमनघटके उदाहरणघट
केचतादृशभागेतिव्याप्तिः चैत्रः पचतीत्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूततसमवायेन पाककृतिरूपसाध्य

ग्रवयवाप्रप्रतिज्ञादेरुदाहरणोपनयनिगमानि यथायं वह्निमान् धूमात् यत्रयत्र धूमस्त
त्रतत्रवह्निः यथामहानसः वह्निव्याप्यधूमवानयं तस्माद्वह्निमान् तादृश्यंचलीपव्यात्या
दिज्ञानसाध्यं नतत्रपरप्रतिपत्त्यर्थमिवाद्दृश्यशाब्दप्रयोगः नवानुमानेत्रिविधं केवलान्व

प्रकारकबोधजनकत्वात् पर्वतोवह्निमानित्यादौ च पर्वते तादृश्याभेदसंबंधेन वह्निप्रकारकबो
धजनकत्वाल्लक्षणसंगतिः पंचम्यंतहेतुत्वमात्रविशेष्यकशाब्दबोधजनकवाक्यत्वं हेतुत्वं सुबोध्वा
पादानांतनिगमनवारणा उदाहरणत्वं हि रूकपदबोध्यसाध्यहेतुसंबंधिनि साध्यहेतुसंबंधबोधकवा
क्यत्वं हि रूकपदबोध्य हेतुसाध्याभावसंबंधिनि साध्यहेत्वभावसंबंधबोधकवाक्यत्वं पक्ष
तावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टवदभेदबोधकवाक्यत्वमुपनयत्वं साध्यवाप्यहे ॥

त॰ सं॰
टी॰
२८

साध्याभावेन पक्षापक्षाव्यावर्तित्वाभिप्रायं तत्साधकत्वे च तस्मिन् व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविष-
यत्वं सत्प्रतिपक्ष इति एकज्ञानविषयत्वसंबंधेन तद्ज्ञानहेतुः सत्प्रतिपक्षितः ननु सोपाधेरनाभासस्थलत्व-
त्वात्तत्र व्याप्तिलक्षणमव्याप्तमत आह सोपाधौ त्विति पक्षसत्त्वाद्यन्यतमभेदाग्राहकत्वपक्ष इति तथा चेत

त्वम

ति पंचरूपाणि केवलान्वयिनि विपक्षाव्यावृत्तत्वाद्रहितं केवलव्यतिरेकिणि सपक्षसत्त्वरहि-
त्वम तं चतूरूपमेवापेक्षितं यत्र साध्यसंदेहः स पक्षः यत्र साध्यनिश्चयः स सपक्षः यत्र साध्याभाव-
निश्चयः स विपक्षः पक्षे साध्याभावो बाधः साध्यविरोधिसाधकहेतुः सत्प्रतिपक्षः सोपाधौ
पक्षसत्त्वाद्यन्यतमभेदग्राहकः सोपाधिस्तु सव्यभिचारिताया संबंधेन उपाधिविशिष्टः
उपाधिश्च द्विविधः

स्वाभाससिद्धत्वेनालक्ष्यत्वाल्लक्षणस्य तद्व्याप्तत्वं न क्षतिकरमिति भावः सव्यभिचारिणा स्वाभा-
ववहृतित्व उपाधिविशिष्टः सव्यभिचारित्वस्य संबंधतावच्छेदकतानुपाधिरिति नेहोपाधिरिति मतान्तर-
नरोधात् उपाधिश्चेति इष्टप्रासंबंधेन पक्षे विशिष्टो हेतोरस्त्व इत्यर्थः ॥ राम ॥

55

ननु व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परमिति न्युक्ते पंचेन भेदाभावः व्यापकत्वे रसंगतेः स्यात् व्यतिरेके
ति व्याप्यकाभावस्य व्याप्यत्वं व्याप्याभावस्य व्यापकत्वमिति नियमादिति भावः विपक्षव्यावृत्तत्वं विपक्षा
वृत्तित्वं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्विपक्षव्यावृत्तत्वसपक्षसत्वग्राहित्वे बीजं दर्शयितुं सपक्षत्व
विपक्षत्वे निर्वक्ति यत्रेत्यादि तथा च केवलव्यतिरेकिणोः सपक्षयोरप्रसिद्धेरिति भावः साध्याभवेति

यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् यत्रेतरभेदाभावः तत्र पृथिवीत्वाभावः यथा जला
दिं व्यतिरेकव्याप्तौ तु साध्याभावो व्याप्यः हेत्वभावो व्यापकः सोन्वयव्यतिरेकी यत्र साध्यं साध्या
भावस्यान्यत्र प्रसिद्धः यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति अन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ अवश्यं पंच
रूपोपपन्नतापेक्षणीयाप तद्धेतित्वं सपक्षे सत्वं विपक्षव्यावृत्तत्वं अबाधितत्वं असत्प्रति

साध्यमभावो यस्येति बहुव्रीहिणा साध्यात्यंताभावसाध्यवच्छेदयोः संग्रहः बाधेइति येनैकेनापि सं
बंधेन तद्धानं हेतुर्बाधितः साध्येति साध्यविरोधी यस्येति बहुव्रीहिणा साध्याभावव्याप्यसाध
कव्युदासः साध्यवच्छेदग्रहे साध्याभावग्रहे च साध्यग्रहस्य विरोधित्वात् प्रकृतसंगतिः साध्यवच्छेदसं
हाय ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

बाध
स्वविषयकज्ञानविषय
हेतुतावच्छेदकवत्व
संबंधेनेत्यर्थः १

त॰सं॰
टी॰
२५

अपक्वं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नमन्यत्तत्रव्यभिचारि तादृशमन्यत्तत्र व्यापको हि तद्रूपव्यभिचारित्वात् व्याप
कव्यभिचारो व्याप्यव्यभिचारात् तद्रूपभावात् इति विशिष्टसाध्यव्यभिचारः शिष्यन्तविशेषणीभूतबहिर्द्र
व्यत्वाव्यभिचारित्वनिर्णये विशेषणभूतमप्यन्तत्वव्यभिचारमाहात्म्यैव पर्यवस्यतीति न दोषः हेत्वाभासः हेत्व

स्वव्यापकमहदृत्तरूपवत्त्वमुपाधिः तन्नीलोपघाद्यं सोविनापीजन्यत्वात् अजन्यत्वावच्छिन्नवि
ताशित्वव्यापकं भावत्वमुपाधिः अथ हेत्वाभासाः कथ्यन्ते सव्यभिचार विरुद्ध सत्प्रतिपक्षा
सिद्धबाधिताः पञ्चहेत्वाभासाः सव्यभिचारस्त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्
तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं साधारणत्वं यथा धूमवह्निः सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्त
त्वमसाधारणत्वम्

वदाभासं नर इति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतव इत्यर्थः अनुमितितत्कारणान्यतरसाक्षात्प्रतिबन्धकत्वमाभा
सत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति अपि च नित्यदोषः एतज्ज्ञानेच व्यापकत्ववदितव्याप्तिज्ञानेसाक्षा
देवप्रतिबन्धकं सकलेति सपक्षादपक्षेति साध्यनिश्चयविषयव्यावृत्तत्वमित्यर्थः ॥

ईदृशसंबंधाभिन्नेप्रत्यदार्थं साध्यव्यापकप्रतियोगिकसंबंधः हेत्वनुयोगिकः सउपाधिरित्यर्थः हेत्वनुयोगिकत्वमभिचारित्वसंबंधनिरूपकोयः साध्यव्यापकः सउपाधिरिति फलितोऽर्थः

उपापते स्वनिष्ठं व्याप्तिमन्य
त्र स्वसमनियते तेदृत्युत्याद्यरिति
भूतत्यास्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रा
मणमुपाधिद्वयोगार्थं
दृष्टाभिप्रायेण हस्व
निष्टेति २

58

साधनाव्यापकत्वे सती तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदभावयोर्व्यापकत्वव्यापकत्वरूपतया
ऽव्यापकत्वस्य पूर्वमभिधाने स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वरूपयोगस्य साध्यसमव्याप्त एव संभवेन तत्सेव
स्य व्योपाधित्वात् मेवाह आर्द्रेंधनेति दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नायकत्वस्य साध्यविषमव्याप्तेपि सं
भवाद्भवत्येवोपाधित्वमित्यभिप्रेत्याह तद्रूपवत्त्वमुपाधिवह्निवायुरिति अत्र प्रत्यक्षत्वस्य रूपादावा

साधनाव्यापकत्वे सति शुद्धसाध्यव्यापकः साधनाव्यापकत्वे सति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या
पकः साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्च आद्यो यथा अयोगोलकं धूमव
द्वह्नेः आर्द्रेंधनप्रभववह्निमत्त्वमुपाधिः साधनाव्यापकत्वे सति शुद्धसाध्यव्यापकः द्वितीयो य
था वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् अत्र बहिर्द्रव्यत्वपक्षधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य साध्य

त्वनि च सत्त्वेन तत्र चोद्भूतरूपस्यासत्त्वात् शुद्धसाध्यव्यापकता न च दते अतो बहिर्द्रव्यप्रत्यक्ष
त्वस्येति आत्मभिन्नत्वरूपबहिष्ट्वविशिष्टद्रव्यत्वं वायुरूपपक्षधर्मः ध्वंसेति अत्र जन्यत्वे प्रागभावप्र
तियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वं तेनास्य न पक्षधर्मत्वं यद्यपि विशिष्टसाध्यव्यापकत्वेन विशिष्ट
साध्यव्यभिचारोन्नायनमेव स्यात् न तु शुद्धव्यभिचारोन्नायनं तथापि प्रत्यक्षस्पर्शा राम ॥

त॰ मू॰
टी॰
३

सिद्धसाधनं वेति यत्तावच्छेदकरूपेणापक्षे साध्यनिर्णयः अनयोराद्यस्य तात्पर्य्यैवानुमितिप्रति
बंधकत्वमपरस्य तत्स्वरूपतद् इति विशेषः तत्रापि यत्तावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ यत्तावच्छेदका
वच्छेदेनैव सिद्धिर्विरोधिनी सामानाधिकरण्येनानुमितौ उभयथापि बाधनसामानाधिक

59

सिद्धसाधनं वा सम्भाव्यासिद्धिः यथा घटादिकाणां नित्यं जन्यत्वात् शरीरं हस्तादिमत्
हस्तादिमत्तया प्रतीयमानत्वात् यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः स्वरूपासिद्धिः यथा पर्वतो वह्नि
मान् महानसत्वात् स च विशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धभागासिद्धभेदात् बहुविधः अ
योपप्याप्राप्तो नित्यः चाक्षुषत्वे सति जन्यत्वात् ॥ राम ॥ राम ॥

र्णेन विशिष्टबुद्धौ अवच्छेदकावच्छेदेनैव बाधधियो विरोधिता अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ
तूभयथापीति ध्येयं यत्तावृत्तिरिति एतस्य परामर्शमतिबंधो हेतुकत्वाबीजं भागासिद्धेरपि पत्त
तावच्छेदकावच्छेदेन परामर्शविरोधित्वात् स च स्यादि ॥ राम ॥

३८

प्रपंचानित्यदोषः निश्चयघटितत्वेन तद्व्याविशेषएव हेतुवृत्तित्वात् एतदज्ञाने च सामानाधिकरण्यग्रहेप्र
तिबंधकं सर्वपक्षकत्वमिति साध्यसंदेहविषयसर्वपक्षकत्वं अयमप्यनित्यदोषः एतस्यापि सामाना
धिकरण्यग्रहप्रतिबंधोद्भूपकत्वाबीजं सर्वत्र साध्यसंदेहे साध्यसामानाधिकरण्यनिर्णयासंभ
वात् साध्याभावव्याप्य इति एतस्य च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविषयाश्रनस्मितिप्रतिबंधोद्भूपक

यथा पर्वतो वह्निमान् पर्वतत्वात् सर्वपक्षकत्वमनुपसंहारित्वं यथा सर्वं प्रमेयं अभिधे
यत्वात् साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः यथा घटो नित्यः सावयवत्वात् सत्प्रतिपक्षो यथा प
र्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो वह्न्यभाववान् महानसान्यत्वात् असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासि
द्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्च यत्र पक्षो सत्ता बीजं प्रपंच नित्यदोषः घटो नित्य इति नि

त्यत्वरूपसाध्यस्याभावो नित्यत्वं तद्व्याप्यत्वं च सावयवत्वं साध्यविरोधि स्थापको हेतुरित्यादिनास
त्प्रतिपक्षलक्षणांस्पोकत्वात्तत्वैकं दोषद्वरणमाह पर्वत इति महानसान्यत्वस्य साध्याभावसाध
कत्वे साध्याभावसिद्धिं च न तु व्याप्तिग्रहविषयत्वे व्याप्तिग्रहः प्रमारूपो भ्रमरूपो वेति न कश्चि
द्विशेषः अयमप्यनित्यदोषः ज्ञानघटितत्वादिति बोध्यं पक्षो सत्त्वं निरतिपक्षतावच्छेदकविशिष्टः आ

सख्यातेः स्वमते सत्वेन पक्षाप्कृतासंगतिः

60

त.सं.
टी.
३१

61

त्व

आप्तोक्तः शब्द प्रमाणमिति आप्तोक्त इति लक्षणं शब्द प्रमाणमिति लक्ष्यं प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेद
कं आप्तोच्चरितत्वं लक्षणं भवति हि चैवं स्मानवेद्यादि शाब्दे व्याप्तानप्तानन कुलकत्यादि रूपवाक्या
र्थगोचरयथार्थज्ञानवतूच्चरितः वह्निनासिंचतीत्यादेरूपे वह्निकरणकसेकान् कुलकत्यादि रू
पवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवतुरुक्तेरविरहात् सेके वह्निकरणकत्वबाधेन तज्ज्ञानस्यायथार्थ त

आप्तोक्तः शब्द प्रमाणं प्रकृतवाक्यार्थगोचर
यथार्थज्ञानवानाप्तः पदज्ञानं करणम् ॥

तद्विरहेण नातिव्याप्तिः पदजन्येति एकसंबंधिज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकतोद्बोधकविधयादे

बोध्य

तुत्वेन पदपदार्थयोर्बोधकरूपसंबंधवत्तयापि तद्रूपैकसंबंधिता नादर्थरूपापरसंबंधिस्म
तिसंभवात् तस्मात् ज्ञानत्वं चादिनव्यापारत्वम् लक्षणं प्रत्न एवं तत्तापमानपदस्य करणा
नां धूमादीपदत्वभ्रमेण शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ राम ॥

३१

ग्राह्येणाक्षेपते चाक्षुषत्वरूपविशेषणस्य द्वितीये परमाणुवृत्तित्वरूपविशेष्यस्य तृतीये सर्वेषु द्व्यणु
निरवयवत्वाभावः अयं त्रिविधोपि निग्रहदोषः एतदुभयाभिन्नः परामर्शविरोधिरूपव्याप्यत्वासिद्धः यत्र
साध्यं हेतुर्वा सन्दिग्धः यथा शशविषाणवत् शशविषाणं हेति लक्षणस्यालीकत्वादुदाहरणमाह हृद
इति वैशेषिकास्तु असिद्धविरुद्धसव्यभिचारानध्यवसिताश्चत्वारो हेत्वाभासाः बाधस्य सव्यभि

द्वितीयो यथा शब्दो नित्यः गुणत्वे सति प्रमाणवृत्तित्वात् तृतीयो यथा एतानि द्व्यणुकानि नि
त्यानि निरवयवत्वात् बाधो यथा जलहृदो वह्निमान् द्रव्यत्वात् तेनैतद्दोषरहितो हेतुः सद्धे
तुः इत्यनुमानं व्याख्यातं उपमितिकरणमुपमानं कीदृशो गवयपदेति प्रश्ने गोसदृशो गवय
इत्युत्तरिते यदा गोसदृशं प्राणिनं पश्यति तदा पूर्वोक्तवाक्यार्थस्मरणानन्तरमयं गवयश

व्याप्तिसिद्धेरभावान्न भावः असत्प्रतिपक्षस्याप्यसिद्धत्व एव व्याप्तिपक्षताविशिष्टधर्मतयोः प्रतीतेरसिद्धत्वा
त् उभयव्याप्तिसाध्यसन्देहरूपपक्षताविशिष्टपक्षधर्मताप्रतीत्यसंभवात् अनध्यवसितः पक्षैकदेशवृ
त्तिरिति तदुक्तं उपमितीति उपमितित्वं जातिः उपमितेर्मितत्वं प्रत्यक्षसाधारणसिद्धा गोसदृशं प्राणिनं प
श्यतीति तथाच गोसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं तदेवोपमानं उद्बोधकतया न जन्यवाक्यार्थस्मरणं

न्यायाः ८८

त॰प्र॰
टी॰
२२

अव्यवधानेनेति प्रकृतवाक्यार्थघटकैकपदार्थोपस्थित्यव्यवधानेनापरपदार्थोपस्थितिः अव्यवधानं च प्र
कृतवाक्यार्थघटकोपस्थितित्वावच्छेदेन प्रकृतेतरान्वयबोधाननुकूलोपस्थिति उत्पत्त्यनधिकरणत्वे
सतितादृशोपस्थित्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणीयः क्षणः तद्ध्वंसाधिकरणक्षणो

अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिः तेन गिरिर्भुक्तं वह्निमा
न्देवदत्तेनेत्यत्र नान्वयबोधः न तदपि प्रतीतिद्वयोः परितरत्वं तात्पर्यवि
तेन तस्मिन्नप्रकारेण सैन्धवमानयेत्युभयत्रान्वयबोधो न भवति ॥

गृत्पत्तिकत्वम गिरिर्भुक्तं वह्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ तादृशक्षणः भुक्तपदार्थोपस्थि
त्यधिकरणक्षणः तद्ध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वस्य च वह्निमत्पदार्थोप
स्थितौ सत्त्वान्न बाधबोधः अश्वान्वयबोधो न भवतीति अश्व प्रतीती द्वयो
रितरत्वस्य ग्रहाभावादिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

63

२

त

64

आकांक्षायोग्यताऽऽसत्तितात्पर्यज्ञानानीति आकांक्षायोग्यतासत्तयस्तात्पर्यज्ञानं चेति हेतुः स्वरूपयोग्यत्वे
सतीति घटादिपदोत्तरम् पदत्वादिद्वितीयोत्तरपदसमभिव्याहृतानयपदत्वादिरूपा स्वरूपयोग्यता घटः कर्म
त्वमित्यादौ घटपदोत्तरामूपदत्वविरहात् स्वरूपयोग्यत्वं, अजनितान्वयबोधकत्वे सजन्यान्वयबोधविरहः त
द्विशेष्यकतत्प्रकारकान्वयबोधं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकान्वयबोधाभावः तत्समानाकारान्व

जन

यबोधजनकपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः आकांक्षायोग्यतासत्तितात्पर्यज्ञानानि सहकारीणि फलं शा
ब्दबोधः स्वरूपयोग्यत्वे सति अजनितान्वयबोधजनकत्वमाकांक्षा तेन घटः कर्मत्वमानयने
कृतिरित्यत्र नान्वयबोधः स्वरूपायोग्यत्वात् अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र
राज्ञः पुरुषः इत्यन्वयबोधो न पुत्रेण जनितान्वयबोधकत्वात् बाधकप्रमाविरहो योग्यता तेन व
ह्निना सिंचतीत्यत्र नान्वयबोधः अयोग्यत्वात् पो

पवोधाभावप्रयोजकः तेनावान्तरवाक्यार्थबोधो
त्तरं महावाक्यार्थबोधोपपत्तिः अत्र स्वरूपयोग्यताज्ञानं नैव शाब्दबोधजनिका तद्भ्रमेणान्वयबो
धदर्शनादिति विशिष्टं बाधकप्रमाविरह इति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकान्वयबोधं प्रति तद्विशेष्यकतद
भावनिर्णयाभाव इत्यर्थः वह्निना सिंचतीत्यत्र सेकविशेष्यकवह्निकारणकत्वाभावनिर्णयेन

त॰ म॰
टी॰
३३

गौणीवृत्तिरपीति ईदृशं परंपरया अपि शक्यसंबंधरूपा लक्षणैव निर्वाहे तिलकवृत्तिकल्पनं व्यर्थमिति भा
वः एवं द्विरेफादिसमासे ऽपि लक्षितलक्षणा नातिरिक्ता तत्र हि द्विरेफ इत्यस्य स्ववाच्यपदवाच्य
त्वरूपपरंपरासंबंधस्य भ्रमरे सत्त्वाल्लक्षणयैव तन्निर्वाहात् न च गौणगौणीषु इत्यादौ शेनस्य पावनत्वादिप्र
तीत्यर्थं जनत्वाद्युक्तं तत्र गंगीकर्तुणीयमिति वाच्यं तस्मात् अप्यात्वमानिकादिवाये नैवोपपत्ते रित्यन्यत्र
विस्तरः अग्न्यादिसादृश्यमिति अग्निवृत्तिगुणसजातीयगुणवत्त्वमित्यर्थः प्रकारान्तरेणाह तथा चा

ह

गौणीवृत्तिरपि लक्षणैव यथाग्निर्माणवको गौर्वाहीकः अत्र लक्षणया अग्न्यादिसादृश्यं प्रती
यते

ति सदृशे ऽग्निपदस्य लक्षणेत्यर्थः अ   यथा तन्मात्रार्थयोर्भेदान्वयस्यानुपपत्त्या तत्पासंगतेः वस्तुतस्तु
तत्सिद्धविशिष्टे लक्षणा अपरे तु अग्निरिव माणवक इत्यत्रोपमानविशेषो ऽलक्षणाया अत एव वह्नितेहे
ति नन्वयविशेषयत्वमदृष्टचरमित्यपि प्रत्युक्तयोग्याद्येन अवयववृत्त्या पचधातोः पाके हृतः
कर्मारिशाकेरितिभावः॥ राम ॥

३३

लक्षणापदवं न

वृत्त्या विनेति वृत्त्यभाववदित्यर्थः वृत्तिश्च संबंधेन पदजन्योपस्थितस्यार्थस्य शाब्दबोधायावपादिति भावः शक्ति
रिति शक्तिस्त्विदं पदमेतदर्थप्रतीतिं जनयत्वितीश्वरेच्छाविशेषः शक्तत्वं पदमर्थबोधकमित्यादिकं तु प्रत्ययेन प
त्याय्यते तत् घटकीभूतप्रतीतिविषयत्वरूपं कर्मत्वं प्रत्ययेनोच्यते इत्यादिकमपत्येनेति बोध्यं लक्षणा च
शक्यसंबंधः स चानेकविधः गंगायामित्यादौ प्रवाहतीरयोः संयोगः संबंधः अयं च संबंधो नीरत्वे इति

वृत्त्या विना शाब्देनान्वयबोधो जन्यते वृत्तिर्द्विविधा शक्तिर्लक्षणा च शक्तिः घटादिपदस्य
घटादौ लक्षणा यथा गंगायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गंगापदस्य प्रवाहे घोषवासान्वयानु
पपत्त्या गंगापदस्य तीरे लक्षणा कल्प्यते तया हि तीरोपस्थिते तीरे घोषः प्रतिवसतीत्यन्वयबोधो

लक्षणावच्छेदकेन लक्षणा शक्तिघटकीभूतप्रतीतिनिरूपितविषयत्वेन घटत्वादावपीति
तत्र शक्तिः मीमांसकास्तु अग्निर्माणवक इत्यादौ अग्निवृत्तिगुणसजातीयगुणवत्ता गौणी त
योपस्थितो धर्मी माणवके भेदेनान्वेतीत्याहुः तन्मतं निरसितुमाह ॥ राम ॥

न॰ मं॰
टी॰
३४

67

संग्रहः योगरूढिस्थले योगार्थो विनाभूतो रूढ्यर्थः यौगिकरूढस्थले तद्विनाभूत इति विशेषः उद्भिदं यौ
गिकमिति उद्भेदनकर्तृत्वयोगेन खनित्रादिवाचकं रूढ्या करोति शुंकरोपी दृश्यपोगस्तथैव तद्रूढ्या यागवि
शेषवाचकमिति बोध्यं एवं मण्डपपदमपि योगेन मण्डपानकर्तरि रूढ्या वितानं बोधयति जहत्स्वार्थः

जहत्स्वार्थाः जहत्स्वार्था च क्रमाद्यथा गंगायां घोष इत्यादौ द्वितीया सर्वे छत्रिणो यान्ती
त्यादौ प्रथमे छत्रिणि लक्षितस्यापि गमनान्वयः प्रत्ययार्थे बोधस्य क्रियादेवदत्तो ग्रामं गच्छति
इत्यत्र ग्रामकर्मक गमनजनकवर्तमानकृतिमानिति एव बोधः द्वितीयायाः मुख्यः कर्मत्वं
धात्वर्थो गमनं जनकत्वं संसर्गमर्यादालभ्यं तद्वर्तमानत्वम् ॥ राम ॥

त्यादि जहत् स्वार्थाः नवाख्यार्थप्रवेशं जहत् स्वार्थः स्वार्थो यस्यां सा जहत् स्वार्था एवमन्यत्रापि गं
गायां घोष इति अत्र तीरे घोष इत्यन्वयबोधो गंगापदे स्वार्थस्य त्यागादिति भावः धात्वर्थो गमनं अर्थः इत्यत्र
तात्पर्ये संसर्गमर्यादा समभिव्याहारविशेषः लट् इति लटत्वावच्छिन्नस्य लटत्वेन वर्तमानत्वे

टीकं
३४

शक्तमिति नचावयवशक्त्यैव तादृशबोधाद्विशिष्टे शक्तिकल्पनमनर्थकं अन्यथा समासेपि शक्तिक
ल्पनापत्तेरितिवाच्यं योगसहकृतनिमित्तीकृत्य पाककर्तृप्रयोगस्यापि भागेषु रूढविशेषेण पाकानुकूल
कृतिमत्त्वेन शक्तेः स्वीकारात् अत एव पङ्कजस्यापि न तादृशेन तादृशप्रयोगः नच पंचकर्त्रादिपदेपि पं
कजातत्वेन शक्तिस्वीकारात् यौगिकत्वमेवास्त्विति वाच्यं तत्र पंकजातत्वेन पद्मत्वेन च बोधस्यानभ

शक्तं पदं चतुर्विधं यौगिकं रूढं योगरूढं यौगिकरूढं च आद्यं यथा पाचकादिपदं योगमा
जनिर त्रेण पाककर्तरि शक्तं द्वितीयं यथा विप्रादिपदं रूढ्या ब्राह्मणवाचकं
तृतीयं पंकजादिपदं योगरूढ्या पंकजनिकर्तृत्वेन पद्मवाचकं चतुर्थं यथोद्भिदादि
पदं यौगिकरूढं अंकुरवाचकं लतायागादिवा
वसिद्धतयातथा कल्पनात् विप्रादिपदमिति योगा
र्थाप्रतीतेरितिभावः पंकजादिपदमिति केवलयोगाद्रूपकेम्यातं पंकजमिति कुमुदस्यापि कार्यकारण
कोऽस्त्याप्यपत्वरूपपंकजनिकर्तृत्वस्य कोशादावतिप्रसंगेन रूढिमात्राद्वैवस्य च पद्मत्वस्य संगतो
भयादूरं कर्दमजातिपदेभ्यः तदर्थाप्रतीतेस्तादृशसमुदायाद्धि प्रतीतेरन्यपद्मातिरेकान्यांस्तत्र
दापशक्तेरवश्यकत्वेतिभावः आदिनागिरिशागिरीशादिपदानां ॥ ८८ ५

स्थले भेदान्वयस्याक्षमत्वात् एकवचनान्तकपदस्यापि तथेति तथाचैकत्वादौ एकवचनस्य शक्तिः तत्रा
प्याख्यातैकवचनस्य न तत्र शक्तिः किं तस्यैकवचनानामेव बहुत्वेनेत्याह सर्वत्रप्रयोगादीति संसर्गोऽव
लेति समभिव्याहारोऽर्थः फलसंयोगरूपं कर्मात्मनेपदेति कर्मणि विहितात्मनेपदेत्यर्थः शालि

ग्रामं गच्छति देवदत्त इति कृतिजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यर्थः इति त्वंसंसर्गावललः
भ्यन्तनीयार्थप्रकृतिः जन्यत्वसंसर्गः गमनं धात्वर्थः जन्यत्वं संसर्गः फलं कर्मात्मनेपदार्थः
शालित्वं संसर्गः भावप्रत्यये देवदत्तेन गम्यते इत्यत्र देवदत्त इति कृतिजन्यः स्वाप इत्यर्थः ॥

त्वं शास्त्रपते गयं भावः धातूनां व्यापारमात्रमर्थः कर्त्राख्याते फलं द्वितीयार्थः कर्माख्याते
शाख्यातार्थः सकर्मकत्वं च कर्मसाकांक्षव्यापारबोधकत्वं ज्ञानात्मादिसाधारणं नमः परमात्मने

आख्यातस्य तत्त्वावच्छिन्नस्य आख्यातत्वेन कर्तृत्वांशाकेति भावः अन्यथा लट्पदवाख्यातत्वेन भेदेनो-
पादानस्यानुपपत्तेः तत्संबंधः समवायोवच्छेदकत्वं वा चैत्रादिपदानां शरीरवाचकत्वेनवच्छेदकत्वं तत्तदव-
च्छिन्नात्मवाचित्वे न समवाय इति विवेकः इदमुपलक्षणं द्वितीयार्थकर्मत्वमुक्तमयंथस्यापेयत्वगम-
नेकर्मत्वस्य निरूपकत्वमित्यपि वोध्यं व्यापारादौ सिद्धत्वादि पदेनाप्रयत्नमतियोगित्वपरिग्रहः यथा

आख्यातस्य कृतित्वसंबंधः संसर्गमर्यादालभ्यः यत्र कर्तरि कृतेर्बोधस्तत्राख्यातस्य व्यापा-
रादौ लक्षणा यथा रथो गच्छतीत्यत्र गमनजनककवर्तमान [illegible] व्यापारवान् रथः दधिप-
दोत्तरस्या द्वितीयालोपस्य तले दधिशाक एवानदत्त्वार्थं लक्षणापादाधिकमत्वं चोपस्थाप-
यति एकवचनाकृतेस्थापितमेकत्वादि सर्वत्र प्रथमांतपदोपस्थितेनेति देवदत्तेनगम्यते

चटक गच्छते चैत्रो जानाति चक्षेन गच्छतीत्यादौ दधिशाक एवेति विभक्त्यनुसंधानं विनापिशा-
ब्दबोधेनानुभाविकत्वात् अन्यथा तानगुह षड् सादि तत्रनुरूपेणापि सर्वपदे लक्षणानस्यादिति भावः द-
धिकर्मत्वं चेति दधिकर्मकत्वलक्षणएवेति भावः नेच प्रातिपदिकयानवच्छेदोपरत्वयस्या वृत्तिः
क्रियाविशेषण

तं॰र॰
टी॰
३६

रो तत्त्वं चप्रयोगकाले प्रसक्ताविधप्रत्वं विधिलिङः इति यजेतेत्यादि विधेः प्रवर्तकत्वं सर्वानुभवसिद्धमतश्च
प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानमनुत्पाद्य न सम्भवतीति प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषये पुंलिङादेशात्किरमुद्य पा
रुहेतात्सर्वार्णिपिंडग्रहणाद्दोऽ इष्टसाधनत्वेन बलवदनिष्टाजनकत्वेन चावगतेऽपि प्रवृत्त्यदर्शनात् कृतिसा
ध्यताज्ञानं इष्टजनकत्वेन कृतिसाध्यत्वेन चावगतेऽपि विषभुक्तमोदकभक्षणे प्रवृत्त्यदर्शनाद्बलवदित्य

तथा च विधमानधर्मप्रवर्तियोग्यनुप्रतिकत्वं लव्धं लिङोऽपि परोक्षमती
ततश्चार्थः तद्वत्पः प्रवंच तु त्यतो लङोग्रजयजजनत्वमतीतत्वं चार्थः वि
धि लिङोऽर्थः कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनत्वं ॥

टी

निष्टविशेषणं तत्त्वं च किंप्राजन्येष्टापेत्तपाधिकत्वेन तत्त्वं अत एव रागांधस्यास्तिकस्यागम्यागमना
दौ प्रवृत्तिः ते तेन तज्जन्यस्वापेक्षानारकस्याधिकत्वेन ग्रहात् इष्टत्वं च वैदिकविधौ अधिकारवाक्योपस्थि
तमथवा कदेपस्थितेवा तदभावे सःस्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गः गुणविधौ ॥ श्री

लवदनिष्टाजनकेति
तत्रापि यागादावं तरालिको
पवासादि जनित दुःखजन
कत्व सत्वेनानिष्टाजनकत्वा
भावान्मूहनि र्न स्यात् तो वधः

प्रतितिष्ठंति ह वा एता रात्रिरुप
र्यतीत्यत्र यथा एता रात्रि रुपयंति
येन रात्रिसत्रं कुर्वंति तदर्थः मुख
वादि कामः पशुकामः इत्याद्यधि
कारवाक्यं तत्स्वरूपत्रे प्रतिष्ठा रात्रि
सत्रस्य किंफलमित्यपेक्षायां
मेरात्रिसत्रकर्तारः प्रतितिष्ठं
तीति वर्तमानत्वापदेशेनार्थ
वादत्वं गम्यते तेन तत्प्रतिष्ठैव
फलमिति तस्येष्टत्व गम्यते र
त्राशयेनाह अर्थवादोपस्थि
तं वेति २

फल स्वामावोपकोदि
त्यधिकारवाक्यम

३६

फलसाकांक्षत्वा
पादकत्व
सकर्मकत्वम्

फलाभावादिति प्रकर्मकेभ्योभावे प्रत्ययविधानात् नैयोच फलं साकांक्षत्वापादकत्वाभावादिति भा
वः विद्यमानेनेति विद्यमानो यः प्रागभावः तत्प्रतियोगिनी उत्पत्तिर्यस्येत्यर्थः उत्पत्स्यमानेनेत्यविवेचकेऽतत्सा
मान्य वटस्य गृहे प्रागनेष्यमाणत्वात्पि... इति त्वेन... भविष्यतीति प्रतीत्यापत्ते स्तदं तद्भावः प्रतीय
माननत्वमपीति प्रनष्टत्वंच ... रात्रेरंत्यपार्मिहूपेनो ... यथामह्येनच युक्तमप्यवतारः त

भावप्रत्ययस्थले फलाभावात्तत्त्वे पदार्थो न भासते भविष्यत्त्वं लडोर्थः तत्र विद्यमानप्राग
भावप्रतियोगुत्पत्तिकत्वं तेन नागमिष्यतीत्यत्र विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकगमनाभ
कूलकृतिमानित्यर्थः लडोर्थः प्रनष्टत्वमपि लङोर्थः उत्पत्तिर्भूतत्वंच भूतत्वम
नीतत्वं नचीत्यतावत्वेति ॥

द्विनत्वमनष्टत्वं ग्रपिनाभविष्यत्वं उत्पत्तिरिति संयोगादे
वर्तमानताह ... मपिचटः समयुक्तदिति प्रयोगात् उत्पत्स्यमानभावः भूतत्वस्य तट्वदितत्वात्प्रत्यग्
... वर्तमानताद्दृग्यामपिकस्यचे
... रामसताबेवभूततवस्यानुयात्याकस्यवर्तमानताद्वग्यामपि ... बे
तेमाउत्पत्ते ध्वंसेपिनाशत्वीदितिप्रयोगः तदन्यद्इति प्रतीतान्वयइत्यर्थः ननपरोक्षत्वस्याप्यावः
तकत्वात् किंतद्यापारे चकारे गत्यतिसंग्रहः तत्प्रयोजनंच संयोगादृग्यामपि संयुक्तइत्यादि

वृत्तीवत्स्य वर्तमानध्वंसप्रति
योग्युत्पत्तिकत्वरूपत्वेचट
स्य वर्तमानता दृष्टापा... त्ते
प्रतीतइति प्रयोगापत्तिः प
... ध्वंस ... तत्वात् उत्पत्ते र
नंतरं भाविनचटस्य विद्यमान
तादृग्यायां च ... तद्
तिप्रयोगो नविद्यमानध्वं
सप्रतियोगित्वाभावादिति
भावः १

उत्पत्तिमात्रस्यैवापरो
क्षत्वे ननत्वतद्विशेष
णस्यावायर्थकत्वाद
तिगतमप्रत्यक्षस्या
प्रसिद्धत्वादिति भावः

न.म.
टी.
३०

73

क्रियायास्तद्देवतोद्देश्येन द्रव्यत्यागस्योद्देश्यगुणेन समवेत्याकारकसेच्छारूपतयानस्य कृत्यसाध्यत्वेपि हविः
संपादनादिरूपव्यापारस्य कृतिसाध्यत्वेन तदधीनेच्छाया अकृत्यत्वेपि नातिरेकानुविधायित्वरूपकृतिसाध्य
त्वमस्त्येवेति समासः व्याप्यक्रियायेति व्याप्यक्रियात्वं च [illegible] आपकक्रियानिष्ठमापाद्यत्वं त
याच सत्त्वहिंस्त्रं दमविष्यन्नहत्वमित्समाभिविष्यदित्यादौ सत्त्वहिंभवननिष्पादकताया घत्वाद्युत्पत्त्या

तिमात्रत्वमित्यन्वयः व्याप्यक्रियया व्याप
कक्रियायाः आपादानेत्लृङोऽर्थः तात्पर्यवशा
त्क्वचित्तत्त्वकेचित्क्रियात्वे लृङा बोध्यते ॥

अथः समभिव्याहारमितिबोधः व्याप्तिश्च कालिकी आपादकयोर्भूतत्वरूपकालेसत्त्वएवं चल्लिङ्.
निमित्ते लृङ्. क्रियातिपत्ताविति सूत्रार्थोऽप्यनुरोधे हीनो भवति लिङ्. निमित्तस्य हेतु
सद्भावस्य क्रियायाः प्रतिष्यत्वेऽपि सत्त्वादिति भावः राम

त्वेन

तत्प्रधानफलमेव लोके तत्पथ्यास्थितत्वदर्थत्वमपीति विवेकः कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्ति
हेतुत्वे बहूनाम विवादः इति बोध्यते तस्य इष्टसाधनतानिर्देशः तद्धर्मप्रकारकेच्छायाः तद्धर्मप्रकारकतज्ज्ञानसाध्य
त्वात् उपादानमत्यन्तं तु साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुः बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानहेतुत्वे बहूनां विवादात् उपसर्जनत्वे
न तदुपादानं तथा च विधितद्व्यापारयोरुपस्थितौ मदीयत्वे दार्ढ्यं तेन तद्व्ययोः कथं विरुपस्थितौ उपादान
सन्निकर्षमतिमत्कृतिसाध्यत्वाद्यंशेऽपतीतभावनात्मके यागो मत्कृतिसाध्यो मदिष्टसाधनं मदीयबल

स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कृतिसाध्यबलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनयागकः स्वर्गकाम इत्यर्थः प्राः
शीलितः लोकार्थः बहिः कृतिविषयत्वं तेन च घटमानयेत्यत्र घटकमेकं मदिच्छाविषयानयनकृतिलक्ष्ये

वदिष्टसाधनमित्याकारकमुपादानमप्रमत्तं तत एव चिकीर्षा ततो यागादौ प्रवृत्तिरिति विधेरुपनायकत्वेनोपयो
क
गः बहुविधव्यापारसाध्यवैदिककर्मणां प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयोपयोगेन विधितत्सन्देहेन वि
धिप्रयोज्यत्वेन तत्र प्रामाण्यनिर्णयस्य सहकारित्वात् तत्सन्देहे न प्रवृत्तिरिति ध्येयं यागकर्मणि यो
गोऽयमस्ति व्रीहिः यागान्कृतलक्ष्यतेमानिस्यार्थः प्राव्यात्वत्वेन कृतो प्रशक्तः पत्र प्रथमान्तपदेना
ऽस्तितत्कृतिविशेष्यक एवं शाब्दबोधः ॥ राम ॥

74

त॰ स॰
टी॰
३८

व धात्वर्थगमनप्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिगमनोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिर्यावद्भोजनं त-
त्कर्तृभिन्नश्चैत्रो गमनानुकूलकृतिमानिति समन्वयबोधः समानविभक्तिकत्वादिति समानवि-
भक्तिकत्वं क्तेनस्यैत्यर्थः ननु सकृते विभक्त्यभावादसंगतिरत आह अव्ययत्वेनेति अन्वयाय

कालीनत्वं कर्ता च क्त्वाप्रत्ययार्थः पूर्वत्वं च सन्निहितक्रियापेक्षया बोध्यं तत्पूर्वकालीनत्वं
तत्प्रागभावकालवृत्तित्वं तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं वा तेन भुक्त्वा व्रजतीत्य-
त्र गमनप्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तिभोजनकर्तृभिन्नो व्रजतीत्यर्थः समानविभक्तिकृतो
भेदेन धर्मिवाचकत्वात् अव्ययत्वेन क्त्वापरविभक्तिलोपात् ॥ राम ॥

क्त्वा चैत्रो व्रजतीत्यादावप्यग्रे: वक्ष्यतो विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वव्याप्रामाण्यात् न क्त्वाप्रत्यय-
पातिः अभेदेन धर्मिवाचकत्वादिति अभेदसंसर्गेण नामार्थान्वितधर्मिबोधजननयोग्यत्वादित्यर्थः

सनः कर्तरि ष्ठेति तथाच विपदिष्यतीत्यत्र पचनकर्तृत्वं भविष्यत्त्वमपि इति बोध्यः तदातींतनप्रकृत्यर्थस
जातीयेति तदानींतनप्रकृत्यर्थसजातीयं यत्क्रियान्तरं भिन्नार्थः पूर्वेद्युर्दिने कृतिपाकमादाय पापच्यते इति प्र
योगवारणाय तदानींतनेति स्नानादिक्रियामादाय तु द्वाभ्यामपि प्रकृत्यर्थसजातीयेति सजातीयं च प्रकृ
त्यर्थतावच्छेदकवत्त्वं तथाच तदानींतनपाकध्वंसकालीनपाकाविषयकृतिमानिति समुदायबोधः स्या

सनः कर्तरि ह्यर्थः समूहतदाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणाऽभिविषयकार्थकप्रकृतिकाख्यातस्य लक्ष
णाश्रयत्वे चरं जानातीत्यादौ लक्षणतत्वात् यङोऽर्थः पौनःपुन्यं तत्त्वं च तदानींतनप्रकृत्यर्थस
जातीयक्रियान्तरध्वंसकालीनत्वे सति वर्तमानादिकृतिविषयत्वं पापच्यते इत्यादौ नोदृशकाली
नत्वमेव यङः प्रत्ययत्वे आख्यातस्य च रमदलवाचकत्वं च यङः तदानींतनत्वं च स्थूलकालमादा

याख्यातस्येति लटत्वेन वर्तमानत्वे आख्यातत्वेन कृतौ विषयत्वसंसर्गः द्वितीयादिपाककाले ईदृशप्रयो
गात्तत्काले च प्रथमपाकस्याभावात् प्रथमपाकप्रयोगकालीनत्वरूपतदानींतनत्वस्याभावादसंग
तिरत आह तदानींतनत्वं चेति प्रयोगाधिकरणः स्थूलकालः प्रहरादिरूपो ग्राह्यः संनिहितेति का
तस्य समभिव्याहृततया तत्प्रतिपत्त्यर्थः तेन गतमासीनं तरभोजने निद्रादिष्वव्यवकालीनत्वेन तत्रापि प्र
कावजनीनस्यापत्तिः तेनेति प्रकावजनीति चेत्प्रसङ्गे सार्थे कृते तत्र

त॰म॰
टी॰
३५

77

स्यान्नलभ्यते तेन तदंशे शक्तेरभावेऽपि स्थानिनो स्मरणेऽपि बोधः स्यादभवसिद्धत्वात् कृतिमति शक्तिग्रा
हकस्येति भावः यद्वा तयोः कृतिमदर्थकत्वे ननु ज्ञानादौ ज्ञानानुकूलकृतेरप्रसिद्धत्वादसंगतिरत
आह ज्ञानादीनामिति कर्तरि कृत्याप्यनुशासनतान ग्रहादिति भावः लडाद्यादेशस्तु तत्कर्तृणामेव

त्तु

ज्ञानादीनां कर्तृवाच्यः सविषयकार्थप्रकृतिकानां त्वाख्यातेन लक्षणा एवं कर्तृकर्मकृतां तेन तद्रू
पेण कर्ता कर्म च वाच्यं भावकृत्सु रचनादीनां प्रयोगसाधुत्वमात्रं धात्वर्थातिरिक्तस्य भावक्त
नान्वयस्याभावादिति न तु नीलं घटमानयेत्यादौ द्वितीयाद्युपस्थाप्यकर्मत्वरूपबोधोपपत्तिः

न तत्र ज्ञातिः किं तु सर्वेषामेवेत्याह एवमिति तेन रूपेण कृतिमत्त्वेन चेत्यर्थः प्रयोगसाधुमात्रे
प्रयोजनमिति शेषः मत्वर्थविना धातोः प्रयोगस्यासाधुत्वादिति भावः ॥ राम ॥

३५

कर्त्तरीति कर्तृविशेषे इत्यर्थः समभिव्याहृतक्रियाकर्त्तरीति यावत् सविशेषणेहीति सविशेषणे हि वि
धिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायाद्धि शेषस्यान्वयानुपपत्तेः तत्रेच्छाया
बाधे विशेषणीभूतभोजनकर्तृतावच्छेदकत्वयः कर्तृशतृशानचोरिति इत्यर्थः इत्यभिप्रायेणानयि तथा च प
चन्पचमान इत्यादौ वर्तमानपाककृतिमानित्यन्वयबोधः शतृशानचोर्लडादेशत्वेन वर्तमानत्वस्या

कालः तात्पर्यवशात् भवद्भिन्नसाधारणो बोद्धव्यः तेन एवं स्मिन्नद्योगत्वाग्रस्मिन्न् समागतश्चेति
चेतादृशप्रयोगावगमः इच्छावान् मनोऽर्थः भोक्तुं व्रजन्तीत्यस्य भोजनेच्छावान् व्रजतीत्यर्थः भोक्तुमि
च्छतीत्यत्र कर्तरि लक्षणा भोजनलक्षणकर्तारमाख्यानमिच्छतीत्यर्थः सविशेषणेहीति न्यायात्
त् विशेषणीकृताविच्छान्वयः प्रकृतिधात्वर्थः कर्तृशतृशानचोः धाशेषणेहीत्यर्थः जन्यफलवा ति

पि वा धातुः आदेशस्मरणाभिप्रेतयोरेव वर्तमानत्वमित्यर्थः धात्वर्थजन्यफलवानिति जन्यत्वं फलपरि
वा पकम् शक्तिस्तफलत्वमिति तथा च पच्यमाना तण्डुलाः पाकजन्यविक्लित्तिमन्तः इत्यर्थः ननु धात्व
र्थस्य धात्वलभ्यत्वात् तयोर्लडादेशत्वेन स्थानिन एव कर्तरि वा योपपत्तौ कृत्यं तभावेऽप्यस्मिन्कल्प्यत
स्यानुपयुक्तत्वाच्चेत्यत आह शानजादीनामिति तथा च धात्वर्थ ॥ राम ॥

विभक्तभावेनविभक्तेरुत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानुपपत्तेः पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकं वस्तुतः उत्तरपदस्यगो
स्वाम्मितिलक्षणान्तरं कदेशानामनुत्पत्तिर्वै चित्राश्चित्रपदार्थस्यान्वय इति न्यायः तेनतत्पुरुषे पूर्वपदस्य पदस्य
तदर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वे बहुपदस्यादोषबहुव्रीः बहुव्रीहौ भावेनप्रकृतस्यार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वा
नुपपत्तेः पस्मापः प्रत्ययाविहितः सतदर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य भ्रमपदात्नेर्ध्मत्वाच चित्रगोः समन्व
यान्तरमेव प्रत्ययस्याविहितत्वात्केवलान्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानुपपत्तेरिति प्रत्युक्ते तथा च

लक्षणान्तरं वदन्ते संबंधस्य संसर्गपदार्थलभ्यत्वात् वस्तुतस्तु विरुद्धविभक्त्यन्तविरुद्धस्याभेदबो
धकत्वमुत्पत्तेः राजपुरुषो राजभेदस्य बाधेन राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणा एवं बहुव्रीहौ वा
मपदस्यान्यपदार्थे लक्षणा तथा च बहुव्रीहिकर्मधारयान्यसमासे सर्वत्र तदर्थे लक्षणा एवं नञ
र्थः भावः प्रवदन्ति तल्लमित्याहो चटमित्ते लक्षणा ॥ ति पदवादिनाविति हंदेयच्छदिरस प्रदाया
न्यसपविधाने वनादृश्याम प्रत्ययस्यपति बोधप्रभवषद्विन्वितस्वार्थबोधकत्वमत्तन प्रवदइति उद्देश्य
विधेयभावेनान्वयबोधः समानलिंगकत्वस्यानियामकत्वाच्च टम्र तल्लमिस्तुतिः नञ्वचनलक्ष
णा प्रव्ययीभावस्याव्ययत्वेनभेदे नाप्यन्वयबोधस्य कुत्सन्नत्वादिति ध्येयम ॥

न्या. म. टी. ८.

श्रीः

७९

विशिष्टस्येति नीलाभिन्नघटस्येत्यर्थः साधुत्वायेति तथा च नीलपदोत्तरविभक्तेर्निरर्थकत्वात्त्वक्रमे द्वय
बोधः संभवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वमव्याप्यमित्यभिप्रेत्याह अथवेति द्वितीयपक्षे विशेषणविभक्तेरभेदा
र्थकत्वेन तदर्थोपस्थित्यभावे किमनिष्टमत आह तथा चेति संबंधलक्षणेति मणिकृदादिमते इति शेषः
न च राजपदस्य राजसंबंधलक्षकत्वेनामाद्यभेदान्वयापत्तिः न चेष्टापत्तिः राजपुरुष इत्यत्रापि स्वस्वामिभावसं

ननु विशिष्टस्यार्थकत्वमिति चेन्न तत्र विशेषणविभक्तिः साधुत्वाय घटपदादिविशेषणविभक्तेरभेदार्थः
तत्रापि विशेषः द्वितीयपक्षे वाक्यसमासयोः पर्यायत्वान्न घटस्ते वाक्ये नीलघटमित्यादौ अभेदस्य प्र
धान्येन प्रकारत्वात् संसर्गत्वे नीलघटमित्यादौ कर्मधारये लक्षणायाः स्वीकारेणाभेदस्या
पदार्थत्वेन संसर्गत्वात् तथा च वाक्यसमासयोः पर्यायत्वेन षष्ठीसमासे राजपुरुषमित्यादौ

बंधेन राजपदार्थस्य पुरुषेऽन्वयबोधापत्तेरिति वाच्यं राजपदस्य व्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वान्नपूर्वोक्तानस्तत्र
तत्तत्पर्यवसानतिप्रसंगात् ननु तर्हि संबंधलक्षणाव्यर्थेति वाच्यम् विग्रहसमासयोस्तुल्यार्थत्वरक्षणाय
तत्तद्घटकत्वादिति सिद्धांतरहस्यं न घटत इति तथा च सिद्धांतविरोध इति भावः संबंधेन राजपदोत्त
रपुरुषपदस्य लक्षणापत्तेर्दुर्वारत्वादाह वस्तुतस्त्विति बहुव्रीहौ चित्रगुरित्यादौ चरमपदस्येति

ने॰ म॰
टी॰
५२

81

हृतेत्यपि बोध्यम् शंखपदं इवैवेति वत् तात्पर्यं च हृत्यस्य वह्निजो वेदमधीते एवेत्यादावपि तात्पर्यविष
यकत्वायोगव्यवच्छेदस्य द्विजवेदाध्ययनायोगव्यवच्छेदस्य प्रत्ययात् न तत्र तत्संतायोगव्यवच्छेदस्तीय
ते प्रयोविषयकत्वाभावेत्यान्न हानित्वविरह एव स्यात केवल विरहात् सांप्रदायिकरीत्यानत्वत्तु पाणा द
नेता नागजनं न हि त्वा स्येवन न रोविद्मधीत एवेत्यादावपि तेः एवं गुणवद्ध्यक्ष वत्स्येवेत्यादाव प्रयोगवीति राते
संबंधे यात्रत एवान न्यगमादीर्घेतिकृतामन्येवान्ययोगव्यवच्छेद एवांगीकृतः विशेष्यसंगतेनेति दर्शवत

ष्यसंगतस्यान्ययोगव्यवच्छेदः प्रयापार्थ एव पत्यर्थ इत्यादौ एवं द्रिणसर्वत्रबोध्याः ॥ इतिश्री
जगदीशभट्टाचार्यविरचिते नकोमते शाहूपरिच्छेदः संपूर्णः समाप्तम् ॥ रामायनमः ॥

अन्ययोगेति अन्यस्मिन् विशेष्याभिन्ने योगस्य विशेषणयोगस्य व्यवच्छेदः विशेषणाभाव इति यावत् एव
मिति इवार्थः स्यादयमेते भेदोपसंत्र चेद्रवमनुविरत्यादौ चेद्रपदा ऽप्यमेदमतियोगित्वेनयसंग्रायेपेले
नान्वयात् तथा अन्वयविशेष्यतोसंसर्गो नान्वयात् इत्यन्नियोगिकभेदवत्तेमतिवद्रहृतिपसंवन्धत्वानि
निवोधः साफल्यसर्गोणान्तःस्थोनकत्वम् तद्वृत्तान्यपर्याहकत्वयान् नामनेकार्थत्वात् नचवैपरीत्यं इवम
गोभावविधानार्थं मतीतेर्थान्वर्यत्वस्यत्कमत्वात् केवलानुपमार्गादर्थमतीत्यभावादित्यादि ॥
तकदेपकापां समाप्तः संवत् १९॰ मासाहुपुष्टे प्रतिपद्यां चंद्रवासरे नारायणायनमः शुभम्

नकलंजं भक्षयेदितीति तत्र इत्यमुपपत्ते बलवदनिष्टजनकत्वे लक्षणेति लक्षणापोविधिसमभि-
व्याहारेण निवामकः इत्याह विन्यादि पदे नञ्वतितो नाम्न सभ्रीप्यादि त्यादेः संग्रहः एतेन कलंजं भक्षणे कृतिसाध्य
त्वे सति बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वाभावबोधनेन प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभंग
इति निरस्तं क्रियासंगतेति आख्यातसमभिव्याहृतेत्यर्थः आख्यातसमभिव्याहृतस्यैवेतियावत् तथा चास्य
समभिव्याहृतस्यैनेनहोपकत्वमित्यत्र तात्पर्यं तेन ग्रहणाध्ययनार्थ्यात समभिव्याहारेण [illegible]

नकलंजं भक्षयेदित्यादौ बलवदनिष्टजनकत्वे लक्षणा क्रियासंगतस्यैव कारकस्यान्यतायोगव्यव
च्छेदार्थः यथा नीलं सरोजं भवत्येव विशेषणसंगतस्यायोगव्यवच्छेदः यथा शंखः पाण्डुर एवेति वि

गुणवद्ध्वंसं भवत्येवेत्यादौ च तद्बोधकत्वाभावेपि निवृत्तिः संग्रहाय काल नीलाद्युपयोगे सरोजादि निष्ठाभाव
प्रतियोगित्वव्यवच्छेद एवात्यन्तायोगव्यवच्छेदः स्माहुः अत्यन्तायोगव्यवच्छेद इति अत्यन्तेयोविशेषणायोगव्य
वच्छेद इत्यर्थः व्यवच्छेदस्यान्तत्वं च सरोजादिनिष्ठाभावप्रतियोगिकत्वम् भवति हि नीलायोगः सरोजनिष्ठ
त्वप्रतियोगिकत्वव्यवच्छे [illegible] पाण्डुर एवेत्यत्र पाण्डुरायोगस्य शंखवृत्तित्वाभावान्न व्यवच्छेद्यत्वं तिक
त्वविशेषणत्वेनाभिमतस्य वाचकपदस्य तत्समभिव्याहृतेत्यर्थः इदमुपलक्षणं प्रत्ययपदनाम्नां का
पात्व प्रकृतिका आख्यातसमभिव्या. ॥

४२

विशेष्य २

